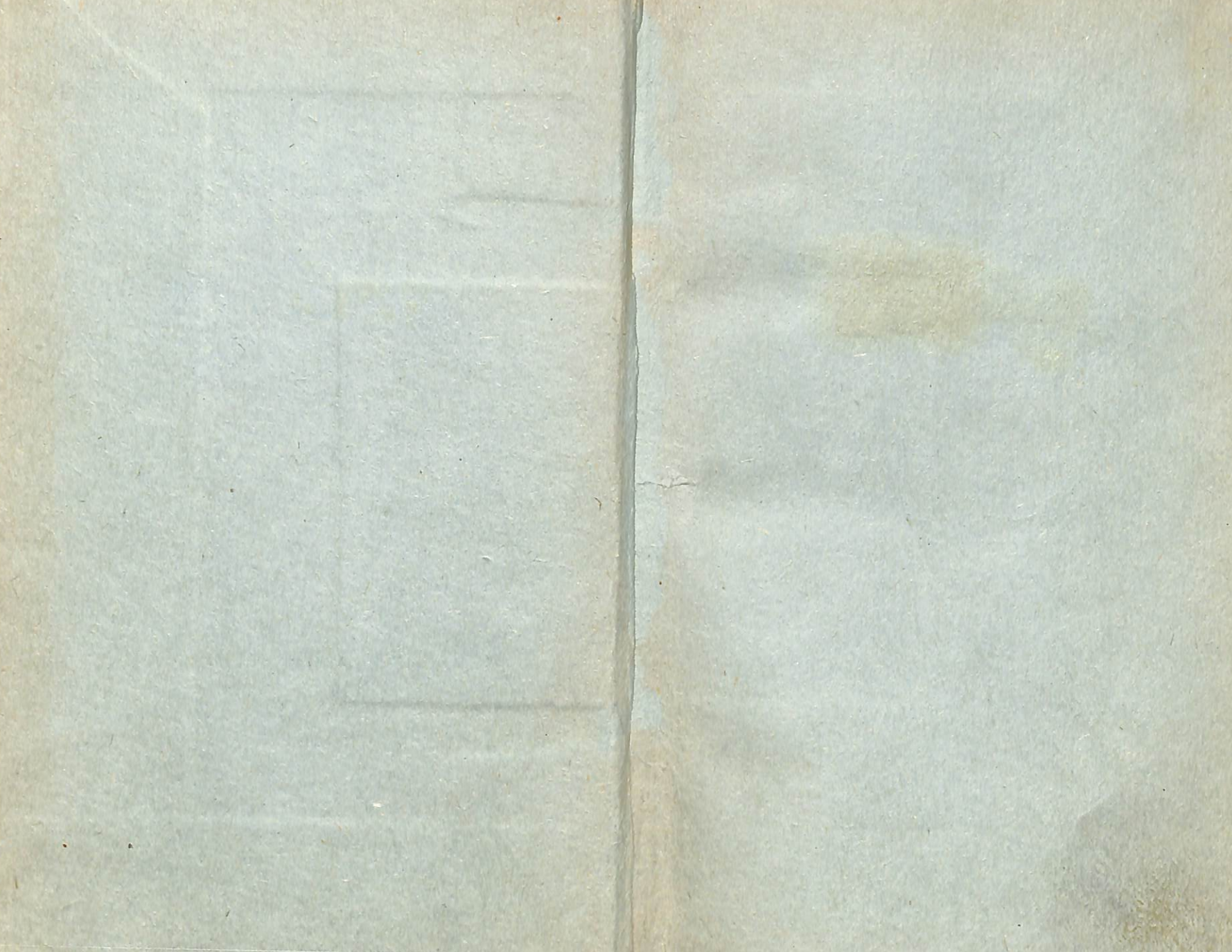

891.99.092

U-38

1911 p.

✓ 11
- 8 NOV 2011

19/2

1708 VOP

91.99.092

2/6

W-38

Wp.

F.

ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱԴԱՇ

ԵՒ

ՆԱԴԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆՔ

ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԵՒ ՆԿԱՐ-
ՁԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԹ. ՈՒԽՏԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1911.

ՅՈՎՆԱԹԱՆ ԵԱՂԱԷ

ԵՒ

ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆՔ

«Դնքըն պահասեալ Անունըն մընայ,
Այր երեւելի Նաղաշ Յովնաթան»:

Այսպիսի գիտակից տողերով համարած է սիրտինք մատուցանել իւր ցաւոց Նաղաշ Յակոբ, հօրը՝ Յովնաթանի կորստեան առթիւ:

1. Թէ կրնա՞ր յիրաւի մոռցուիլ երբեք հոյակապ «Նաղաշի» մը եւ սիրուած «Բանաստեղծի» Մ'Անունը, զայս չէր կրնար ենթադրել Յակոբ ծաղկեալ ժամանակ մը, երբ թէ կենդանութիւնն եւ թէ անշունչ քարերը Յովնաթանը կը հռչակէին՝ ուրախութեան խնջոյքներու վրայ եւ եկեղեցիներու ու ապարանքներու նկարազարդ յարկերու ներքեւ:

Բայց արդեամբք մոռցուեցաւ Յովնաթան . . . : Վայրագ Նատր Շահերու եւ նման հրոսակներու մարդախանձ եւ վայրաքանդ արշաւանքները լռեցուցին Արարատեան երկրին կենդանութիւնն եւ աւեր ամայի դարձուցին նուիրական եկեղեցիներն ու ապարանքները,

դառն փոխարէն միայն հատուցանելով «երեւելի» վաստակաւորին «Անուան» . . . :

Ի սպառ չէ եղած սակայն մոռացութիւնը ուր ձայնը լուծ է, գրիչը ջանացած է աղաղակել: Չեռագրաց լուռ հաւաքածոներու մէջ գոնէ անմահացուած է երեւելի մարդուն Անունը:

2. Յովնաթան բաց ի անուանի հաղաշ մ'ըլլալէ, եղած է նաեւ յայտնի երգիչ, որ երգած է բազմաթիւ եւ բազմագոյն ուրախութեան եւ երգիծական երգեր, զորոնք նաեւ գրաւոր թուրքացած է: Շատ տաղարաններ հիւրընկալած են զանոնք իրենց ծոցը, որոնք իրենց շնորհքովը գրաւած են նաեւ լուրջ ու շաղկապութիւն եւ ոմանք տպագրութեան իսկ արժանացած քանիցս:

Ինչի ծանօթ ձեռագիրները միայն յիշելով՝ մեր Մատենադարանն ունինք երկու ընտիր Ձեռագիր, որոնք կը ներկայացնեն Յովնաթանի տաղերուն գրեթէ ամբողջական հաւաքածոն: Կան նաեւ բազմաթիւ Տաղարաններ, որոնք իրենց մէջ ցրիւ կը բովանդակեն Յովնաթանի տաղերէն հարուստ մաս մը: Անշուշտ նաեւ ուրիշ Հաւաքմանց մէջ գտնուելու են նման ձեռագիրներ:

3. Մեր Մատենադարանի թ. 537 Ձեռագրին մանրամասն նկարագրութիւնը տուած է Հ. Տաշեան 1896ին, յառաջ բերելով ընդարձակ եւ համառօտ քաղուածքներ ալ¹:

¹ Տաշեան Հ. Թ. Յուլի 2-րդ 2-րդ Տաղարանի մանրամասն նկարագրութիւնը, էջ 1006-1009:

Սակայն մինչեւ Տաշեանի հրատարակութիւնը գրեթէ ոչինչ էր հասարակութեան ծանօթութիւնը Յովնաթանի կեանքին եւ երգերուն վրայ: Դեռ 1885ին Յ. Յարութիւնեան լոյս հանելով ձեռագիրներէն «Գինեղութիւնք հաղաշ Յովնաթանի» (ՄԱՍԻՍ 1885, էջ 657—658) «ԺՁ դարուն մէջ ապրող հայ երգիչ մը» գիտէր:

Յովնաթանի կեանքին եւ տաղերու ակներեւ յայտնութիւնը կը պարտինք դարձեալ Նահապետ Բուչակի Տաղերու փութաջան հրատարակին:

Ա. Չօպանեան ծանօթացած է Յովնաթանի երգերուն 1898ին առաջին անգամ Վիեննա մեր Մատենադարանի ձեռագիրներէն. եւ արդէն Les Trouvères Arméniens-ի մէջ (Բ. տպ. Paris, 1906, p. 241—247) յարգած էր անոր Անունը՝ դասելով ընտիր երգիչներութիւն մէջ եւ տալով գաղղիներէն թարգմանութեամբ ալ երեք երգ: Այժմ հրապարակի վրայ կը դնէ Յովնաթանի երգերուն գրեթէ ամբողջական հրատարակութիւնն¹ ընդարձակ Ներածութեամբ մը ճոխացուցած եւ զարգա-

¹ Հաղաշ Յովնաթանի աշուղը եւ Յովնաթանի Յովնաթանեան նկարիչը: Հրատ. Արշակ Չօպանեան. Փարիզ, տպ. Դեքտեսեան, 1910, 8^{րդ} մեծ, էջ 129: Ծախիւք Տ. Խան Բեկեկեանի: Էջ 7-31 ներածութիւն. էջ 35-109 Տաղերու ընդգրկումը (ԽՁ տաղ), էջ 113-116 Հաղաշ Յովնաթանի տաղերը (ԽՁ տաղ), էջ 117-129 Բառարան, Գանկ եւ Վերկայկ:

րած Նաղաշի վերագրեալ նկարներու հարուստ թուով մը:

Ամենայն շնորհակալութեան արժանի է Ա. Զօպանեան իւր այս աշխատութեամբը: Բայց պիտի ներէ մեզի, եթէ ըսենք նաեւ, որ Յովնաթանի կեանքը չէ ներկայացուած հոն այնպէս ինչպէս բաղձալի էր, եւ չէ տուած տաղերն ամբողջութեամբ, որչափ ծանօթ էին անոնք ձեռագիր հաւաքածոներէ: Ուստի պիտի խնդրենք, որ թոյլ տայ մեզի փորձել Յովնաթանի եւ Յովնաթանեանց կեանքն եւ գործունէութիւնն միւսանգամ քննութեան նիւթ ընել ընդարձակօրէն, եթէ նոյն իսկ այսու ինչ ինչ ստիպուինք կրկնել, զորոնք կանխած էր ըսել ինքը: Ասան զի, ինչպէս կը զգանք, Յարգելի Հրատարակչին ծանօթ կամ մատչելի չեն եղած կարգ մը կարեւոր յիշատակարաններ, որոնք բոլորովին նոր ըլլա կը սփռեն Յովնաթանի գործունէութիւնն գնահատելու համար ըստ արժանւոյն, թէ իբրեւ երգիչ կամ աշուղ թէ իբրեւ նկարիչ:

4. Յովնաթան Նաղաշ վախճանած է¹ փրկչական 1722 Հոկտ. 27ին այս կը պատահի «վաթսուն եւ մէկ ամի յորժամ վըճարեաց» որով ծնունդն (ի Հոռոթ²) կարելի է' ըլլայ նշանա-

¹ Յովնաթանի կենսագրութեան համար գեղեցիկ յիշատակարան մ'է իւր Յակոբ որդւոյն գրած Ողբերգութիւնը, զոր հրատարակած էր Զօպանեան, ինչպէս յիշեցինք: Ասկէ ծանօթ է մահուան թուականն ալ:

² Թէեւ կը պակսի մասնաւոր յիշատակութիւն Յովնաթանի հայրենեաց նկատմամբ, բայց հարկ է երնջա-

կել 1660/61ին: Հօր անունն էր Տէր Յովհաննէս, որ 1682ին արդէն կնքած էր մահկանացուն, ինչպէս կը տեսնուի Յովնաթանի իսկագիր հետեւեալ Յիշատակարանէն, զոր գրած է այդ թուին Ագուլիս՝ Յովսէպոսի Վասն Հրէական Պատերազմին գրոց իր ընդօրինակութեան վերջը¹:

«Արդ գրեցաւ զսա ի քաղաքն Ագուլիս ընդ հովանեաւ սրբոյն Բրիստափորի սուրբ վկային Բրիստոսի: . . . Ի թուականիս Հայոց ՌՃԼԱ: . . . Արդ գրեցաւ զսա ծեռամբ Յովնաթան դպրի. ի գէողէն Ծոռոթոյ. եւ հայրն իմ՝ ըզՏէր Յոհանն հանգուցեալն ի Բրիստոս. եւ զծնողսն իմ՝ յիշեսլիք ի մի բերան. յիշողսդ յիշեալ լիջիս ի Տեսունէ:»

Այս տողերու համաձայն Յովնաթան զրկուած է իւր քահանայ հօրմէն արդէն քսանամեայ:

կայ Հոռոթն ենթագրել, ուր ապրած է երկար ժամանակ ալ: Հոռոթի մասին տես Սեպեան, էջ 352—59:

¹ Հմմտ. Սեպեան, էջ 329. անդ էջ 331 նաեւ նմանահանութեամբ տուած է Հ. Ալիշան Յովնաթանի այս Յիշատակարանը. ասոր միտ չէ գրած Պ. Զօպանեան, որ նոյնը յառաջ բերած է Հ. Պոտուրեանի օրինակութեամբ (ինչ ինչ վրիպակներով): Պ. Զօպանեան չի համարձակիր Յիշատակարանն Յովնաթանի ձեռքէն համարիլ աներկբայ. բայց ըստ մեզ աւելորդ է տարակոյս այս մասին. թէ՛ ժամանակակցութիւնն եւ թէ՛ պարագաներն համաձայն են. ինչպէս իր մէկ տողէն կը տեսնուի, Յովնաթան գտնուած է ժամանակ մը Ագուլիս եւ նուիրած է նաեւ երգիծական տաղ մը Ագուլեցի թուամային, որ 40 տարուան կարգաւ սորված է: Հ. Ալիշան, անդ 357, կը գրէ «ի բնին ի Հոռոթ» յայս ժամանակն եւ յետոյ եւս ծանօթ են ինչ գրոց աշակերտք, Եովնաթան դպիր որդի Յովհաննու երեցու, որոյ ձեռագիր Դարեան գտանին յամին 1682»:

Եթէ սխալման մէջ չենք գտնուիր, յաջողած է մեզի յերեւան հանել նաեւ Տէր Յովհաննէսի անձնաւորութիւնն եւ իւր նախնեաց տոհմագրութիւնն ընդարձակ գծերով:

Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց տեսած է վանայ կոռց Անապատի մէջ ձեռագիր Աստուածաշունչ մը, զոր եւ նկարագրած է մանրամասնութեամբ (Հնոց-Յորոց, Կ.Պ. 1874, էջ 127—134). Ձեռագրին ընդօրինակողն եղած է Յովհաննէս Վարդապետ, օրինակած ի խնդրոյ Փշոկենց Խօջայ Մարգարի¹, որ նուիրած է զայն Հոռոթոյ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն: Ձեռագրին Յիշատակարաններէն ուշագրութեան արժանին է յատկապէս հետեւեալը (էջ 132—34).

«Ժողկեցաւ տառս Աստուածաշունչ նուաստ տխնդ Յովհաննէս քանի սպասաւորէ Շոռոթեցոյ որդւոյ Վարդան քահանայի, թուին ՌՂԸ (= 1649), օգոստոսի Ի:»

Սոյն անձիս ձեռքէն ուրիշ աւելի կարեւոր յիշատակարան մը յառաջ կը բերէ Հ. Ալիշան իւր Սիսականի Յաւելուածին մէջ (էջ 562), ուր թէեւ գրչութեան թուականը մոռցուած է նշանակել, բայց կը վերաբերի աներկբայ այս շրջանին: Ձեռագիրն է «Լուծմունք Դաւիթ Անյաղթի ի Յովհ. Որոտնեցոյ եւ Գր. Տաթեւացոյ»: Այս Յիշատակարանիս մեզի կարեւոր մասն է.

¹ Փշոկենց Խօջայ Մարգար Հոռոթեցոյ մասին տես նաեւ Սիւսիւն, էջ 355:

«Ես նուաստ եւ յետին ի բանասէրս՝ Յովհաննէս, անուամբ եւեթ կոչեցեալ վարդապետ, որդի Տէր Վարդան քահանայի որ զՍ. Աստուածածնի Անապատս շինեաց ի գեղաքաղաքս Հոռոթ, եւ ժողովեաց բազում կուսան կրօնաւորս, եւ հաստատեաց եւ լցոյց ամենայն շինութեամբ եւ բարութեամբ անպակաս, հոգեւորօք եւ մարմնաւորօք. եւ ինքն փոխեցաւ առ յոյսն բնաւից ի տենչալին իւր: Եւ Յովհաննէս Վարդապետ ետու գրել զիմաստասիրական գիրքս . . . եւ եզի զսա ի դուռն Ս. Աստուածածնի անապատիս մերոյ Հոռոթու, յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելումն մանկանց Սիոնի: . . . Յիշեսցէ ի մաքրափայլ աղօթս ձեր . . . Ղարբէ՛ ի՛ ՂՏԷ՛ր Վարդապետ, որ մեծաւ ջանիւ եւ բազում աշխատութեամբ շինեաց զսուրբ անապատս ի հալալ արդեանց իւրոց, եթէ պարիսպ, եթէ եկեղեցին, եթէ տնտեստուն, խուցք եւ հիւրատուն, եւ այլ շինութիւնք. եւ ժողովեաց բազում կուսանս ի սմա. եւ հաստատեաց Անապատ, ի ժամանակս Սոփէս կաթողիկոսին, թվին ՌՁ ամին (1631) եւ զհայրն ի՛ ՂԽԱՐԱՐՆ, զպապն ի՛ ՍԵԼԻՄ ԿԵԼԷ՛, եւ զմահն ի՛ ՂՄԷՆԷՐԿԱՆՆ, զհօրաբուն իմ զկուսակրօն Մարտի Մայրապետ անապատիս եւ զԵԴԻՄԷՆ. եւ զհօրն ի՛ զկուսակրօն մայրապետ ՅԱԿԻՄՆ, եւ զԿԻՄԷՐԱՆՆ. զԵԼԷՄՆ ի՛ ՂՀԱԿԻՄՆ, եւ ՁՀԱՐՍՆ ԻՍ ՁԱՆՆԱՅՆ. եւ զորդիս նոցա՝ ՂՎԱՐԴԱՆ, ՂՍԵԼԻՄ ԿԵԼԷ՛, զՆԱԿԱՐԷՆ, ՂԵԼԷՐԷՆ եւ ՂԵՐԷՆ. եւ զԿԵՐԷՆ նոցին՝ ՂԶԱՆԷՆ, զկուսակրօն ԵԼԷՆ եւ ՂՄԱՐԷՆ եւ զայլ ամենայն առու արեան մերձաւորսն իմ. . . »:

Բաց ի այս երկուքէն ծանօթ են ինձ Յովհաննէս վարդապետիս գրչէն ուրիշ բազմաթիւ

¹ Տէր Վարդանի գործերու մասին ինչ ինչ համո. նաեւ Սիւսիւն, էջ 352—53:

² Անձնաւորութեան մասին համո. Սիւսիւն, էջ 352:

ձեռագիրներ¹, (գրուած 1643—1673 գլխաւորաբար Շողոթ եւ Նախիջեւան), ուր կ'անուանէ ինք զինք յաճախ «չնչին բանասէր եւ քարտուղար», «սպասաւոր բանին», եւն եւ կը ցուցնէ թէ արդիւնալից դեր մը կատարած է ժամանակին:

Թէ այս տեղ յիշուած Յովհաննէս Վարդապետն ստուգիւ Յովնաթանի հայրն է, ես որ եւ իցէ դժուարութիւն չեմ տեսներ. ժամանակակցութիւնն եւ այլ պարագայք շատ միաբան են:

Այս ըմբռնմամբ կը տեսնուի թէ Յովնաթան պատմական նշանաւոր ցեղէ մը կ'իջնար, որ առանց տարակուսի իրեն ապագայ գործունէութեան համար աննշանակ չէ եղած: Ուշագրութեան արժանի է հոս մանաւանդ այն կէտն, որ Տէր Յովհաննէս կը ներկայանայ «բանասէր եւ քարտուղար» մը, «սպասաւոր մը բանին», եւ վերջապէս «ծաղկող» Վարդապետ մը, ուրեմն ուսումնասէր եւ կիրթ անձ մը: Այսպիսի հօր մը խնամոց տակ ի Շողոթ բնականաբար կ'ընդունի Յովնաթան լաւ կրթութիւն մը, առաւելապէս եկեղեցական ուղղութեամբ:

¹ Հմմտ. Սմբատեանց Մ. եպ.՝ Նկարագիր Երնջակայ Ս. Կարապետի վանից եւ շրջակայից նորին. Տփղիս, 1906, էջ 219—224. յամի 1643 ընդօրինակած է Կոչումն ընծայութեան, 1653ին Հարցմանց Գիրքն Տաթեւացւոյ, 1667ին Պօղոս Նախիջեւանցւոյ Հակաճառութիւնը եւ 1673ին Քարոզագիրք մը. Հ. Ալիշանի ալ ծանօթ է իր ձեռքէն Չեռագիր մը ընդօրինակուած 1652ին (Հմմտ. Սիսական, 351)

5. Արդեամբք ալ, ինչպէս վերագոյն յառաջ բերուած յիշատակարանէն տեսնուեցաւ, Յովնաթան 1682ին տակաւին 20 տարեկան «դպիր» էր. իւր որդին՝ Յակոբ բացայայտ կը գրէ թէ դպրութենէն բարձրացած է ապա նաեւ «Սարկաւագութեան» (Չօպանեան՝ անդ, 114).

«Ունէիր հրաման առնել բուրվառն
Վարուքըն պարկեշտ, գովելի բառն,
Խոնարհատեսիլ զինչ անմեղ գառն,
Խոհեմ աւելաւ՝ Նաղաշ Յովնաթան»:

Բայց ամուսնացած էր Յովնաթան¹ եւ ունեցած որդիներ: Յակոբ Նաղաշի խօսքերէն կ'երեւայ թէ երկու որդի միայն թողուցած է իւր ժառանգ, երբ կը գրէ իւր Ողբերգութեան մէջ (էջ 115).

«Կարօտ մընացաք շնորհացդ եւ բանիդ
Եւ Յովնաթան փոքրիկ պատանիդ.
Մենք միշտ լալով դամբ վերայ տապանիդ
Ասեմք. ուր ես, հայր, Վարպետ Յովնաթան»:

Յովնաթան իւր հօրը՝ Տէր Յովհաննէսի խնամոց տակ կ'ընդունի ընտիր կրթութիւն մը,

¹ Թէ ունէր Յովնաթան եղբայրներ ալ, այս մասին չ'ըզրիտ տեղեկութիւն չեմ գտած. Յակոբ Նաղաշ (էջ 115) այսպիսի տողեր գրած է, ուսկից թերեւս հետեւցուի բան մը.

Ունիս շատ ծանօթ, Էփրատ պարսպան,
Քո մահըն լուսն եւ խեղաց անկան:

Իր «ի վերայ Այվազին ջրաղացին» տաղին մէջ (Չօպան. էջ 74) կը գրէ. «Քանզի ետ կարողութիւն մեզ հարաւոր Էփրայ Այվազին» եթէ այս տեղ նաեւ «Հօրեղբայր» հայտնուի, զենք իմանալ:

այնչափ որչափ կարելի էր պահանջել ժամանակէն: Հրահանգուած է յատկապէս մայրենի լեզուին մէջ, սորված է գրչութեան արուեստը եւ ասոր հետ զարգացուցած բնատուր ձիրքն նկարչութեան: Իւր ընդօրինակութիւնն 1682ին, տակաւին քսանամեայ, կը ցուցնէ թէ վարժ եւ գեղեցիկ գրի մը տէր էր: Թէ երբ տրուած է իրեն Նաղաշ անունը, չենք կրնար որոշ բան մ'ըսել: Նկարչութեան հետ ունեցած է եւ բանաստեղծական աւելն մը, որ իրեն արտագրել տուած է բազմաթիւ երգեր: Այս մասին իւր որդին Յակօր կը նուիրէ իրեն՝ ի մէջ այլոց, այսպիսի տողեր (էջ 113 — 114) .

Քարտուղար՝ տառից հնոց եւ նորոց²,
Բանաստեղծ վարդապետ, Նաղաշ Յովնաթան.

Լըցեալ շնորհիւ՝ աղբիւր գիտութեան,
Հմուտ ընթերցմանց քերականութեան.

Բազում վանորայք եւ շատ միաբան,
Գիտուն կարդացողք եւ աստուածաբան,
Դիմէին առ քեզ հարցանէին բան,
Տայիր պատասխանի, վարպետ Յովնաթան:

Գրուատիքներ որոնք կը ցուցնեն թէ որչափ ընդարձակ եղած է անոր համբաւն եւ յանկուցիչ:

¹ «Քարտուղար» կը կոչէր ինք զինք նաեւ Տէր Յովհաննէս Յովնաթանի հայրը:

² Իմա Մեկնող Հին եւ Նոր Կտակարաններու. Պ. Զօպանեան կը հասկընայ՝ «Դբարարի եւ աշխարհաբարի» հմուտ:

Այս դրուատական տողերու մէջ կէտ մը յատկապէս ուշադրութեան արժանի է. բաց ի «Նաղաշ» յորջորջանքէն՝ նաեւ «ըսնաստեղծ վարպետ» կը կոչուի Յովնաթան: Արդեամբք ալ զգայուն բանաստեղծ մ'եղած է նա, կամ աւելի ճիշդ՝ «աշուղ» մը, որ գիտցած է իւր միշտ ուրախ զգածումները թէ վրձինով եւ թէ գրչով մարմնաւորել. երգած է ձայնով, երգած է սօսով եւ քնարի վրայ, երգած է վերջապէս կտաւի վրայ: Այս կը տեսնուի յայտնապէս իւր տաղերէն իսկ (հմտ. էջ 45 եւն):

Յովնաթան թէ իբրեւ Նաղաշ եւ թէ իբրեւ Աշուղ շատ շրջած կ'երեւայ քաղաքէ քաղաք, իւր արուեստներն ի գործ դնելու համար. այս հանգամանքը կը շեշտէ արդէն Յակօր, երբ կը գրէ Հօրը համար.

«Երկիր շատ շրջեաց՝ տար յաշխարհ
օտար»:

Նոյն տպաւորութիւնը կ'ընդունինք նաեւ կարդալով իւր տաղերը: 1682ին զինքը Ագուլիս տեսանք. իւր տաղերէն միոյն մէջ կը գրէր (էջ 38) թէ՝ «Գուրջըստան զարիպ մընացի»:

Երկար մնացած կ'երեւայ մասնաւորապէս Տփղիս եւ Երեւան: Տփղիս քաղաքի Գովասանութեան մէջ (էջ 105—106) կը ցուցնէ թէ ժամանակ մը անցուցած է հոն. այս կէտը յայտնի ալ շեշտած է իւր «Վասն կանանց» տաղին վերջը (թ. 647, թղ. 44ա), զոր չէ առած Զօպանեան իւր հաւաքման մէջ.

«Կանանոց դարտէն Յովնաթանըն
Գընաց դէպ Թիֆլիզու խանըն
Կամի այնտեղ դնել վաթանըն,
Թող աղատվի կանանց բերնէն» եւն:

Երեւանայ գովքին մէջ ալ կը գրէ. «Ես
էլ Երեւան շատ կացայ»:

Թէ գացած է նաեւ մինչեւ Պարսկաս-
տան, Տաճկաստան, նոյն իսկ «Եւրոպայի մի
քանի մասերը», ինչպէս Չօպանեան (էջ 10)
հաւանական կը կարծէ, դիւրին չէ ըսել Ճշգու-
թեամբ: Բայց Թերեւս չափով մը արդարացընէ
ենթադրութիւնս տաղի մը մէկ տողը (էջ 87),
թէ՝ «Շէն քաղաք է ֆրոնսգրստան» (համա-
նա «Աշքերըդ ծով՝ Ֆրոնսգի ղուրսանդ գեամի»,
էջ 49): Ժէ—ԺԸ դարուց Հոռոթեցի եւ
Ագուլիսցի վաճառականներն, որոնց հետ ան-
պատճառ յարաբերութեան մէջ եղած ըլլալու
էր Յովնաթան, հրապուրած ըլլան Թերեւս
իրեն նման «Նաղաշի» մը հետաքրքրութիւնը
դէպ ի Խտալիա, Միքէլ-Անջէլոներու եւ Ռա-
փայէլներու հրաշակերտներու այս աշխարհը:

Այս երկարայած շրջագայութեան ժա-
մանակ հարուստ դասակարգի ապարանքներն ու
մինչեւ անգամ արքունիքներն իսկ եղած են
մասնաւորապէս Յովնաթանի իշխանը: Յակոբ
իւր Ողբերգութեան մէջ (էջ 115) կը գրէր.
«Ծանօթ էիր համայն մեծաց իշխանաց»:

Ծանօթ եւ սիրելի եղած է մանաւանդ
Տփղիսի արքունիքը: Հայասէր Վախթանգ Զ. էր
այս ժամանակները Վրաց Թագաւորն (գահ

եղած 1716ին, † 1737): Ասոր եւ Յովնաթանի
յարաբերութիւնները բարեկամական եղած են.
Այս նկատմամբ առթով մը գրած է Ա. Երի-
ցեան ԱՐՁԱԳԱՆՔԻ մէջ (1892, Թ. 63). «Վախ-
թանգ երեւի այնքան հմուտ էր հայերէնին, որ
Թիֆլիզ եկած պանդուխտ Հոռոթեցի Նաղաշ
Յովնաթանին անդադար հրաւիրում է եղել իւր
մօտ սորա հայերէն երգերը լսելու: Նաղաշ
Յովնաթանը, որ նկարիչ է եղել եւ թէ բա-
նաստեղծ, իւր մէկ երգի մէջ դէպ ի իւր սիրե-
կանը՝ գանգատվում է, որ երբ այդ սիրեկանից
ստացած նամակին պատասխանն էր գրում, յան-
կարծ կանչել է նորան Վախթանգ Թագաւորը եւ
գրութիւնը մնացել է կիսատ: Յառաջ ենք բերում
Նաղաշ Յովնաթանի երգից այդ կտորը, որ ուղղած
է բանաստեղծը իւր սիրեկանին (տպ. էջ 47).

Գիբ էի գրում քո անուանըն
Միտք էի անում սիրոյ բանըն.
Ետնէս ուղարկեց Վախտանգ խանըն.
Քեզ ո՞նց մոռանամ, զալում զալում,
Ես ո՞նց հեռանամ, զալում զալում»:

Այսպէս երկար պանդխտելէ ետքը դար-
ձած է ժամանակ մը իւր ծննդավայրը՝ Հոռոթ,
ուր՝ «յիւրում գաւառի», կնքած ալ է իւր
բաղմարդին 61ամեայ կեանքը «Ծերունի»
հասակի մէջ — 1722, Հոկտ. 28ին: Հոն
փնտռելու է իւր գերեզմանն, որ յարգուած
ըլլալու էր անշուշտ արժանաւոր մահարձա-
նով մը:

* * *

6. Կրկին տեսակէտով կարելի է նկատել Յովնաթանի գործունէութիւնը. իբրեւ ըսնաստեղծ եւ իբրեւ Նաղաշ-նկարիչ: Նման արուեստներով փայլած էր երբեմն նաեւ Մկրտիչ եպ. Նաղաշ Ամբեցին:

Յովնաթան իբրեւ Բանաստեղծ: Հնութենէն քիչ ունեցած ենք բանաստեղծ հեղինակներ, որոնք երգած ըլլան թուով Յովնաթանէն աւելի տաղեր. այս կէտիս մէջ կարծենք Ներսէս Շնորհալոյն է առաջնութիւնը: Բայց ոչ զք եղած է երգերու նկարագրով Յովնաթանի պէս բազմադոյն. 60էն աւելի են իր մեզի ծանօթ տաղերը, սիրային, երգիծաբանական, խրատական նկարագիրներով:

Այս տաղերն արդեօք հեղինակէն գրի առնուած են թէ իրմէ երգուած են միայն եւ ուրիշներէն ի գիր դրոշմուած: Թերեւս փոքր մաս մը վերջին եղանակաւ հասած ըլլան այսօր մեզի, բայց այն ստոյգ է թէ մեծ մասն ինքնին Յովնաթանի մատանց արդիւնքն է, եւ այն դրդամբ իւր երգասէր սիրականներու: Այս զգալի է նոյն իսկ տաղերէն. այսպէս իր մէկ տաղին մէջ ուղղելով խօսքն իւր սիրելոյն կը գրէ (էջ 48).

Ասել ես. Տետրեր դըրէ տաղով
Ծաղկէ լաջվարդ ոսկի վարաղով.
Գրել եմ, կապել բաւթայ բաղով,
Կ'ուղարկեմ, զալում, զալում
Փափաքեմ, զալում, զալում:

Այս տաղերու համաձայն կրնանք ըսել թէ ինքն Յովնաթան քովէ քով բերած է իւր տաղերէն մաս մը — մերձաւորապէս 1717—1722ի մէջերը: Տաղերու յորինման բուն թուականներն անծանօթ են. միայն տաղ մը — ինծի ծանօթներէն — “Գրեմ քարտէս յոյժ ողբալի, սկզբնաւորութեամբ՝ ունի թուական ՌՃԿԲ (1713) ըստ Յովհ. քհն. Մկրեանի շեռագրին (հմտ. ԼՈՒՄԱՅ, 1899, Ա. էջ 280):

Ընդունելով ուրեմն թէ Յովնաթան ինքնին ամփոփած է իւր տաղերն հաւաքածոյի մը մէջ, կրնանք յուսալիւր այս հաւաքման ի խնդիր ելլել:

7. Այս կարգի հաւաքածոներէ երկու օրինակ ունինք մեր Մատենադարանին մէջ, Թ. 537 եւ Թ. 647: Առաջինը մանր ցուցակագրուած է. Զ. Տաշեանի Յուցակին մէջ, որ ժԸ դարու ընդօրինակութիւն կը համարուի¹: Թ. 647 շեռագիրն՝ որչափ կ'երեւայ, ծագած է այն նախագաղափարէն, որ եղած էր հիմ Թ. 537ի: շեռագիրս նոտրագիր գրչութեամբ՝ ժԸ դարու վերջերէն կ'երեւայ. առաջնոյն վրայ առաւելուութիւնը կը կայանայ յայնմ որ անոր պակասները կը լրացընէ:

¹ Զ. Տաշեան (էջ 1006) 1748էն յառաջ գրուած կը նշանակէ. այս թուականը կրնանք նաեւ 1744 իջեցընել, որ թուականէն Յովհաննէս Ագուլեցին յիշատակագրութիւն մը ունի (Թղ. 130բ): Ասով ձեռագրին հնութիւնը կը հասնի մինչեւ իսկ Յովնաթանի ժամանակը. բայց յամենայն դէպս 1722էն յառաջ չի կրնար մտածուիլ, քանի որ կայ հոն Յակոբի Ողբերգութիւնը 1722էն: Կը մնայ գրութեան հաւանական ժամանակ 1725—1740:

Չեռագրաց մէջ երկու խմբի կը բաժնուին տաղերը՝ Սիրոյ կամ Մէջլիսի եւ ծիծաղական։ Թղ. 537, Թղ. 125ա Տաղերու Ցանկին մէջ կը գրուի.

“Ցանգ գրոյս ի Նախաշ Թովնաթանէ ասացեալ Մէջլիսի կամ Սիրոյ ուրախութեան տաղերի (Ա—ԼԹ)։

Ցանգ վասն Ուրախական եւ ծիծաղական ոտանաւորի ասացեալ ի Նախաշ Թովնաթանէ” (Խ—ԾԸ)։

Այս բաժանման համաձայն նաեւ բնագրին մէջ (Թղ. 43բ) ԼԹ տաղէն վերջը կը կարդանք.

“Աստ վճարեցաւ ձայնաւոր տաղն ի Նախաշ Թովնաթանին, (sic). եւ (Թղ. 79ա) դարձեալ՝ “Յայսմ տեղուջ աւարտեցաւ ի Նախաշ Թովնաթանայ ասացեալ ծիծաղական ոտանաւորն։”

Ուշագրութեան արժանի է այս տեղ մասնաւորապէս “ձայնաւոր տաղ” զանազանութիւնն, որով անշուշտ ըսուիլ կ’ուզուի թէ այն 39 տաղերն ունէին նաեւ իրենց եղանակն եւ յատկապէս աշուղական ծնունդ եւ վախճան ունեցած են. պարագայ մը, որ կը զգացուի արդէն “տաղեր կանչել” եւն յաճախ կիրարկուած բացատրութիւններէն։

Ա. 2օպանեանի հրատարակութեան հիմ ծառայած են յատկապէս մեր Մատենադարանի յիշեալ երկու Չեռագիրները. տեղիս տեղիս

նաեւ Թ. 412 եւ Թ. 514 առնուած են նկատողութեան։

Ցաւով տեսանք որ 2օպանեան ամբողջութեամբ չէ ուզած տալ Թովնաթանեան հաւաքումն (գոնէ որչափ որ ծանօթ էր), այլ այնպիսիները միայն հիւրընկալած է իւր հրատարակութեան մէջ, որոնք գեղարուեստական գոյն մը ցոյց տուած են վրանին։ “Երգիծական կտոր մը ցոյց տուած են վրանին։ “Երգիծական կտորները տասնէն աւելի են, կը գրէ 2օպանեան, ասոնց մէջ կան մէկ քանիներ, այնքան կոպիտ ու անհամ, որ աւելորդ համարեցայ հրատարակել զանոնք, նկատելով որ այդ այնքան երկար որքան գուհիկ կտորները բանաստեղծի աւելի փաստել կարող են” (էջ 13)։ Ստոյգ է, դուրս ձգուած կտորներէն (19 հատ) շատերն այս նկարագրով են, բայց միեւնոյն ժամանակ անչափ հետաքրքրական են անոնք ազգագրական տեսակէտով. եւ այս կողմանէ կրնային Թովնաթանեան հաւաքման արժէքը բարձրացնել՝ իրրեւ ազգագրութեան աղբիւր։ Օրինակի համար “Տաղն Վասն Կանանց”։

Պէտք էր այս տեսակէտով եւ այն նկատի առնուիլ, որ բոլոր տաղերը բանաստեղծէն մէկ ժամանակի մէջ արտագրուած չեն. հետեւաբար կրնային այնպիսիք իրրեւ Թովնաթանի առաջին փորձերն ընծայուիլ։ Անծանօթ մնացած են Հրատարակչին նաեւ ԼՌԻՄԱՅԻ մէջ լոյս տեսած կրկին տաղերը։

Ց. Ամիրովի գաղափար մը կազմելու համար Թովնաթանեան Հաւաքման վրայ, այս տեղ կու

տամ այբուբենական ցանկ մը այն ամէն տա-
ղերուն, որոնք ձեռագիր կամ տպագիր գրուածք-
ներու մէջ Յովնաթանի կը համարուին, նշա-
նակելով միեւնոյն ժամանակ թէ ուր կը գտնուին
անոնք կամ ուր հրատարակուած են, վստահ
թէ անագուտ պիտի չնկատուի այս:

1. Ամնորհնեալ Աստուածածին
Տաճար եւ Մայր անճառ Բանին.

“Աղօթք եւ տաղ գովասանութեան առ Ս. Աս-
տուածածինն”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 39ա,
թ. 647, 37ա: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, էջ
82—85:

2. Ամէն առաւօտ կու գաս ծաղկներով
Ծրեսօրդ նըման չէմնի դամարայ.

“Տաղ սիրոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 30ա, թ. 647,
28բ: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, 55—56: Գաղղ.
թարգմ. Les trouvers Arméniens, 2. ed.
p. 245—236.

3. Այսօր եղեւ պայծառ արեւ
Իմ նազելի, նոր սիրելի.

“Տաղ սիրոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 32ա, թ. 647,
30բ: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, 58—59:

4. Այսօր ինձ խիստ պատուական է
Սիրոս ուրախութիւն կ'անէ.

“Տաղ սիրոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 28բ, թ. 647,
27ա: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, 54—55:

5. Այսօր խիստ օր է ուրախութեան
Շնորհաւոր մեծ բարեկենդան.

“Տաղ բուն բարեկենդանի”. Ժանօթ է՝ թ. 537,
42ա, թ. 647, 40ա: — Հրտ. Ա. Զօպանեան,
91—93:

6. Այսօր ծագեցաւ նոր արեւ
Իմ սիրելին ետ ինձ բարեւ.

“Տաղ սիրոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 16ա, թ. 647,
15բ: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, 40—41:

7. Այսօր տօն է ծննդեան, աւետիս,
Տեառն մերոյ եւ յայտնութեան աւետիս.

“Յաւետիս ջրօրհնեաց”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 77ա,
թ. 647, 73բ. (տարբեր նոյն սկզբնաւորութեամբ
ուրիշ տաղերէն):

8. Այսօր ցնծամք պարելով.
Խըմնք զինի ինդալով.

“Տաղ ի վերայ սեղանոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 10ա,
թ. 647, 10ա, թ. 369, 26բ եւ 78ա, թ. 412,
57ա, թ. 514, 142ա, 2եռ. էջմ. թ. 604: —
Հրտ. Յ. Յարութիւնեան՝ ՄԱՍՍՍ, 1885, էջ
657: Անդ, 1908, թ. 12—13, էջ 244: Ա.
Զօպանեան, 66—68:

9. Առաւօտուց գամ քո տեսուն, նազանի,
Ըռահմ արա, զալում քեաֆիր, աման աման.

“Տաղ սիրոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 33բ, թ. 647,
32ա: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, 86—87:

10. Առաւօտուց մէկ մի տեսայ զարդարած
Դու իմ խելքն տարար, ես չունիմ դարար.

“Տաղ սիրոյ”. Ժանօթ է՝ թ. 537, 38ա, թ. 647,
36բ: — Հրտ. Ա. Զօպանեան, 65—66:

11. Անէ ես թէ գարնան վախճ
Սիրական, աման.

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 156, 15ա: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, ԱՆԱՀԻՏ, Գ. 59, եւ Նաղաշ Յովնաթան, էջ 89—90: — Նաեւ գաղղ. թարգմանուած՝ Les trouvères Arméniens, 2. ed. p. 243—244

12. Գարուն եղեւ քաղցըր խօսի բըլբուլըն
Ձեր պաղչի մէջըն բացվել ա սմբուլըն.

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 22բ, Թ. 647, 21բ: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, 49:

13. Գարուն որ եղեւ ամսոյն ապրիլի,
Յանկարծ քեզ տեսայ իմ նոր սիրելի.

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 35բ, Թ. 647, 34ա: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, 62—63:

14. Գեղեցիկ պատկեր ես դու իմ պատուելի.

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 31բ, Թ. 647, 30ա: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, 57—60:

15. Գինի որ խմենք անուշ է
խմենք անենք ուրախութիւն.

“Տաղ ուրախութեան. ծանօթ է՝ Թ. 537, 73բ, Թ. 647, 72ա:

16. Գովելի ծաղիկ ես դու
ի մէջ ծաղկանցըն՝ վարդ թուղխար.

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 27բ, Թ. 647, 26ա: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, 53—54:

17. Գովեմ սրտիւ ուրախական
Թիֆլիզ քաղաքըն պատուական.

“Գովասանք Գուրջատանի. ծանօթ է՝ Թ. 537, 100ա, Թ. 647, 86ա: — Հրտ. ՀԱՅԵՐԳ Տեւկանցի, 122—123: Գ. քհ. Աղանեան

ԼՈՒՄԱՅ 1899, Ա. 280—282: Ե. 2օպանեան, 105—106:

18. Գլնիխիկ է տոնմ եւ ցեղը
Քօսայ է մօրուք եւ բեղը.

“Տաղ ի վերայ խակակիրթ աբեղայի որ առ Յովնաթան գրեալ էր ոտանաւոր եւ նա զայս պատասխան գրեաց. ծանօթ է՝ Թ. 537, 48բ, Թ. 647, 46ա:

19. Գրեմ քարտէս յոյժ ողբալի
Ջրանս հակիրժ եւ դիւրալի.

“Վասն Վարդան ժամահարին, որ վասն իւր քնափ լինելոյն՝ եկեղեցւոյ որձակն սպանեց, ասելով թէ ինչ բան ունես հետ օտար հաւերի: — Հրտ. Գ. քհ. Աղանեան, ԼՈՒՄԱՅ, 1899, Ա. 276—280:

20. Գրեցի անուն վասն Թումանուն
Գարդալով զանուն, փարգալու քանուն.

“Տաղ վասն Ագուլեցի Թումանին որ խ. ամաց սկսաւ կարդալ. ծանօթ է՝ Թ. 537, 49բ, Թ. 647, 47բ:

21. Գրէ եկին էջի քարվան
Մեր մոնթերի վըրայ փալան.

“Վարք հաւասար մոնթերի. ծանօթ է՝ Թ. 537, 51բ, Թ. 647, 49ա: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, 97—102:

22. Ելեալ ես այվանն
Դու կանես սէյրան.

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 26ա, Թ. 647, 25ա: — Հրտ. Ե. 2օպանեան, 71—72:

23. Եկ գնամք պաղչէ նստամք
Չորս քողորն շարած վարդի.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 23բ, Թ. 647,
22ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 50—51:

24. Եկայք այսօր ժողովեցէք ընկերք միաբան.

“Տաղ ուրախութեան սեղանոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 9բ. Թ. 647, 9բ, Թ. 369, 30ա, Թ. 412,
103ա: — Հրտ. Յ. Յարութիւնեան, ՄԱՍԻՍ,
1885, էջ 658: Ա. 2օպանեան, 90—91:

25. Եկայք այսօր որդիք մարդկան
Յնծասցուք ձայնիւ միաբան.

“Տաղ բուն բարեկենդանին”. ծանօթ է՝ Թ. 537,
11ա, Թ. 647, 11ա, Թ. 369, 29բ, Թ. 493,
79բ, Թ. 514, 142ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան,
70—71:

26. Իմ՝ եարն նըստել դամով
Լեզուն քանց շարար համով.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 13ա, Թ. 647,
12բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 35—36:

27. Լուսնի նըման պայծառ երեսդ քողորած.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 36բ, Թ. 647,
35ա. — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 63—64:

28. Կամիք գովել դուք Երեսան
Մարդիկն զալում կ'երեսան.

“Գովասանութիւն երեսանայ քաղաքին”. ծանօթ
է՝ Թ. 537, 47բ, Թ. 647, 45ա: — Հրտ. Ա.
2օպանեան, 95—96:

29. Կանչեմ քիղան ահուգարով
Դու ինձ էր չես տալ բարով.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 26բ, Թ. 647,
25բ, Թ. 156, 16ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան,
69—70:

30. Կատուն մեռաւ, ափսոս ու վախ
Մըկնէրն այսօր խիստ են ուրախ.

“Տաղ ի վերայ կատուի, զոր մկնէրն տանին թաղէլ”.
ծանօթ է՝ Թ. 412, 60ա: — Հրտ. Մ. Միանսա-
րեանց, Քնար Հայկական, Յաւելուած, 45—46:
Ա. 2օպանեան, 79—80:

31. Հայր անսկիզբն բարեկնամ՝ մարդասէր
հանգոյ զննչեցեալսն մեր.

“Ղափանցի երէցի արած պաշտօն, որ ասաց”.
ծանօթ է՝ Թ. 537, 74բ:

32. Մանուշակ քանաւշայ սըմբուլ
քաղցըր գարնան ունին խարար.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 30բ, Թ. 647,
29բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 56—57:

33. Յամենայն ժամ՝ տացուք փառս
Տեառն Աստուծոյ ապենիագին.

“Տաղ ի վերայ Այվաղին ջրաղացին”. ծանօթ է՝
Թ. 537, 7բ, Թ. 647, 7բ: — Հրտ. Ա. 2օ-
պանեան, 74—75:

34. Յայտնեցաւ զարուն հարաւ հնչեաց,
Ժառն կանանչացեալ ծաղկեաց.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 24բ, Թ. 647,
23ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 51—52:

35. Յայտնի երեւեցաւ քաղցրաշունչ զարուն,
Եւէք գովդ եւ սէյրան, եղբարք.

“Տաղ ուրախութեան”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 7ա
(թերի). Թ. 647, 6բ:

36. Յանկարծ լուայ աւետեաց ծայն,
Թէ ուրախ լըր դու Յովնաթան.

“Տաղ ի վերայ մածունի. ծանօթ է՝ Թ. 537,
46բ, Թ. 647, 44բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան,
93—94:

37. Յանմարմոց վերորհնեալ
Մարիամ կոյս զովեալ.

“Տաղ առ Տիրամայրն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 41ա,
Թ. 647, 39ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան,
72—74:

38. Յարժամ մատուցուր
Տեառն Աստուծոյ զոհութիւն.

“Տաղ ուրախութեան սեղանոյ. ծանօթ է՝ Թ.
537, 12ա, Թ. 647, 11բ: — Հրտ. Ա. 2օ-
պանեան, 85—86:

39. Յաւուր միում, որ էր մեզ նոր կիրակի.

“Յորժամ բմպէք զանուշ գինին եւ լինիք հար-
բած զայս տաղս ասացէք (անանուն). ծանօթ
է՝ Թ. 537, Թղ. 99ա:

40. Յաւուրս զարնան ժամանակին
Փթթեալ ծաղկեցաւ այգին.

“Տաղ ուրախութեան. ծանօթ է՝ Թ. 537, 6ա,
Թ. 647, 4բ, Թ. 514, 140ա: — Հրտ. Ա.
2օպանեան, 77—79:

41. Յորժամ զայ պայծառ զատիկն Հայոց
Մեծ աւետիս տամ ծերոց եւ տղայոց.

“Տաղ ի վերայ Զատիկն Հայոց. ծանօթ է՝
Թ. 537, 3ա, Թ. 647, 2ա, Թ. 412, 97բ:
— Հրտ. Ա. 2օպանեան, 103—104:

42. Յորժամ եղեւ բարեկենդան
Շկեղնցին բերին սեղան.

“Տաղ վասն հաւին, զոր բարեկենդանն Տէր Գրի-
գոր մէկ սեղանի հաւ ետուր ժամահարին, Թէ
մուրթջամ շինէ. ժամահարն առեալ գնաց գի-
նովցաւ, հաւն գողանալ ետուր. ծանօթ է՝
Թ. 537, 62ա, Թ. 647, 59բ:

43. Յորժամ եղեւ զարուն արեւ ծագեցաւ
Հարաւ հողմն փչեաց սառն հալեցաւ.

“Տաղ ուրախութեան եւ սեղանոյ. ծանօթ է՝
Թ. 647, 5բ, Թ. 412, 99բ, Թ. 369, 30բ:
— Հրտ. Յ. Յարութիւնեան՝ ՄԱՍԻՍ, 1885,
էջ 657, նաեւ Անդ, 1908, էջ 352. Մ. Միան-
սարեանց՝ Քնար Հայկական, 387 (ընծայուած՝
Աշգէ Ադամ Նաղաշովի), Ա. 2օպանեան,
107—109: — Գաղղ. Թարգմ. Les trou-
vères Armén. 2. ed. p. 246—247.

44. Յորժամ որ մարդասէրն Աստուած
պարգեւեաց մեզ զայս բարիս.

“Տաղ ուրախութեան ի վերայ սեղանոյ. ծանօթ
է՝ Թ. 537, 4ա, Թ. 647, 3ա, Թ. 412, 14բ:
— Հրտ. Ա. 2օպանեան, 87—88:

45. Նազելի ծաղիկ, տամ քեզի բարեւ
ես բաց երիսիդ վըրայ շարշաւըն.

“Տաղ սիրոյ. ծանօթ է՝ Թ. 537, 25բ, Թ. 647,
24ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 52—53:

46. Նման ես դու կարմիր վարդի
Ատամներդ շար մարգարտի.

“Տաղ սիրոյ. ծանօթ է՝ Թ. 537, 15բ, Թ. 647,
14բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 39—40:

47. Նոր զարուն է հնչեաց հարաւ
իմ սիրելոյն խիստ եմ ծարաւ:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 18ա, թ. 647,
17ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 42—45:

48. Նոր ծաղկեցաւ այգին եկել է զարուն
էր իմ սիրտս կ'անես խորալու արին:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 17ա, թ. 647,
16բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 41—42:

49. Նոր տեսայ մէկ նոր սիրելի
Աչքերն որպէս հայելի:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 14ա, թ. 647,
13բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 36—39:

50. Նստիմք ի մէջիս հարք եւ եղբարք
եւ մեծ պարոնայք:

“Տաղ ուրախութեան”, ծանօթ է՝ թ. 537, 8բ,
թ. 647, 8բ, թ. 412, 101բ, թ. 514, 140բ,
թ. 490, 80բ: — Հրտ. ՃՌԱՔԱՂ, 1860/61,
էջ 216. Քնար Հայկական, 427. Կ. Կոստանեանց՝
Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր տաղերը, 32—34 (ըն-
ծայած Մ. Նաղաշի), Ա. 2օպանեան, 81—82:

51. Ով Շահվելունց Տէր Աբրահամ
Հանց լվացած գազար անհամ:

“Ոտանաւոր ի վերայ Շահվելունց Տէր Աբրա-
համին”, ծանօթ է՝ թ. 537, 58ա, թ. 647,
55ա:

52. Ով ողորմելիք խեղճ կանանիք,
Մեծ պատն կու գայ, ինչ կ'անիք:

“Տաղ վան կանանց զոր նեղութիւն կրեն ի ձեռաց
մեծ պատն եւ ճահրակի”, ծանօթ է՝ թ. 537,
43բ, թ. 647, 42ա:

53. Ով Տէր եղբայր իմ պատուական
Երգող բանի շարադրական:

“Պատասխանի թղթոյն խակակիրթ արեղայի
միոյ որ գովաբանել է Ս. Կարապետն գեղջուկ
բառիւ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 66բ, թ. 647,
63բ:

54. Ում նման ես, արեգական,
Ղօյնունտան վեր մանամաստան:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 29ա, թ. 647,
28ա:

55. Ուստի կու գաս, քաղցր բլբուլ
Հեզի բարով, ես քեզ եմ դու:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 32բ, թ. 647,
31բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 59—60:

56. Պատկեր մի տեսայ լուսնի նըման
Աչքերն պայծառ արեգական:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 20ա, թ. 647,
19ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 45—49:

57. Վարք եւ յիշատակ գրեմ տաղտկալի
Մոնթերին մանկանց տաճարի:

“Վարք Հուռութոյ տիրացու տխմար տղայոց.
վերին դասու”, ծանօթ է՝ թ. 537, 50ա, թ.
647, 48ա:

58. Վերջին վկայ կոյս Թամարիս—
յաղթող բանասրկուին:

“Տաղ սուրբ Կուսին Թամարիոյ Հախկերտացոյ”,
ծանօթ է՝ թ. 537, թղ. 78ա, թ. 647, թղ.
74բ—75բ: Այս Տաղիս տներու սկզբնատառը
կը յօդեն ՎԱՐԴԱՆ, որ թերեւս կարծել տայ
թէ հեղինակն ըլլայ Համանուն անձ մը: Այսպէս
միտեալ էի ընդունելու եւ ես, բայց ասոր կը

Հակառակին Չեռագիրք, որոնք այս տաղն ալ Գովնաթանեան Հաւաքածոյին մէջ կը զետեղեն իբրեւ վերջին տաղ եւ ասկէ վերջը կը ծանօթագրեն թէ հոս կ'աւարտի Հաւաքածոն: Կարելի է ենթադրել թէ Գովնաթան հոս յօդած ըլլայ իւր պատմական անունը, որ ինձի շատ հաւանական կ'երեւայ: Թաւրէի (ըստ այլոց Թամամ կամ Կատարեալ) Հասկերտացի կոյսն նահատակուած է ըստ Չաքարիա Սարկաւազի (տպ. Վաղարշապատ. 1870, Բ, էջ 128—131 = Նոր Վկայք, տպ. Անդ. 1903, էջ 521—524) յեղիվարդ 1690/91ին, փախչելով Երիվանէն: Գովնաթան թերեւս այս տեղ գտնուած ժամանակ երգած ըլլայ: Տաղն անծանօթ մնացած է Նոր Վկայից հրատարակիչներու: Առթիւս պէտք եմ ըսել նաեւ, որ այս տաղիս աղագեցութեան տակ (տեղ տեղ բառական իսկ ընդօրինակելով) երգած է Տէր Պօղոս իւր տաղն խանութ վկայուհւոյն վրայ († 1755). հմմտ. Նոր Վկայ, էջ 562—64:

59. Տեսէք եղբարք թէ այս ինչ բան է.
Որպիսի կարգ եւ սահման է.

“Տաղ ծիծաղական վասն կանանց”. ծանօթ է՝
Թ. 537, 70ա, Թ. 647, 67բ:

60. Տէր Աբրահամ շինեց ըստ շայ
Առանց համալ, առանց աղջայ.

“Տաղ ի վերայ Տէր Աբրահամին բաղին, զոր
շինեալ էր եկեղեցւոյ փարակին”. ծանօթ է՝
Թ. 537, 76ա, Թ. 647, 72բ:

61. Տէր Աստուածատուր ասաց ինձ մի բան
Թէ եկեալ է խիստ լաւ ըստ լաւի.

“Տաղ վասն հոտեալ փիս չկալուկ բաղկաթանին”.
ծանօթ է՝ Թ. 537, 56ա, Թ. 647, 53բ:

62. Տէր ողորմեա՛, Տէր յիշեա՛,
Կարմիր զինի ծնորմակ շիշայ.

Յորդորակն “Այսօր ցնծամք պարելով”, տաղին.
առանձին կը գտնուի Թ. 514, 142ա:

63. Փառք եւ զոհութիւն տամք ստեղծողին.

“Խրատ պիտանի վասն հոգւոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537,
94ա: Հրտ. Ա. 2օպանեան, 75—77:

64. Բաղար ես խոլթայիս Մոսքով
Խեղքըս տարար անուշ Խօսքով.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 37ա, Թ. 647,
35բ: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 64—65:

65. Բանի կանչեմ՝ աման, աման
Ես չունիմ դարար...

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 34ա. Թ. 647,
33ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 61—62:

66. Օրհնեսցի չորեքանկինի տունս
Խեցեղէն, պղնձեղէն.

“Օրհնութիւն գեղացի երեցի”. ծանօթ է՝ Թ.
537, 75բ: — Հրտ. Մ. Միանսարեան՝ Քնար
Հայկա՛ն, Յաւելուած, 46:

9. Բացի այս յիշուածներէն, կան դեռ տաղեր ալ, որոնք շփոթմամբ ընծայուած են իրեն. շփոթութիւնս տեղի ունեցած է յատկապէս Նաղաշ յորջորջման հետեւութեամբ, որ սեպհական էր նաեւ Բանաստեղծ Մկրտիչ Նաղաշի: Կը յիշեմ այսպիսիներէն հետեւեալները.

1. “Տաղ ի Նաղաշ Գովնաթանէ ասացեալ.
Երազ է եւ սուտ, եղբարք...” (հմմտ. Թ. 412,
Թղ. 127ա. այսպէս տպուած նաեւ Հ. Յ. Էկի-

նեանէ ԾԱՍԽՍ, 1885, էջ 208) որ ծանօթ է արդէն Մ. Նաղաշի անուամբ հին շեռագրաց մէջ եւ շատ անգամ հրատարակուած է՝ սկսեալ 1667էն:

2. «Տաղ Ղարիպի, Նաղաշ Յովնաթանի ասացեալ. Ղարիպի կեանքն է լալի...» (հմտ. Կաղանկի շեռագրաց Յուցակն, էջ 50, կազմուած Յ. Թովհեանէ) որ ընդհանրապէս շեռագրաց մէջ անանուն է եւ ոմանցմէ համարուած է Մ. Նաղաշի:

3. Յ. Յարութիւնեան ԾԱՍԽՍի մէջ հրատարակելով Յովնաթանի տաղերէն քանի մը հատ, իբրեւ չորրորդ տաղ կու տայ.

Ի միասին ամենեքեան

Եկայք եղբարք իմ սիրական...

որ ինչպէս արդէն տներու սկզբնատառք կը ցուցնեն, չէ Յովնաթանու, այլ ՅԱԿՈԲի, այսպէս յայտնի կը տեսնուի նաեւ մեր Թ. 412, Թղ. 88բ տաղարանէն, ուր խորագիր կը կրէ. «Տաղ Յակոբայ վարդապետէ Շամախեցւոյ ասացեալ ի վերայ ծաղկանց» (իսկ Թ. 156, Թղ. 71ա. «... ի վերայ Մաճլիսի»):

10. Ինչպէս Ա. Զօպանեան կը դիտէ, Յովնաթանի բանաստեղծութիւնները կը բաղկանան երեք շարքերէ. կրօնական ու խրատական տաղեր, երգիծական (կամ «ծիծաղական») քերթուածներ, եւ սիրոյ ու խրախճանքի երգեր:

Իւրաքանչիւր շարքին նկարագիրն գեղեցիկ գծած է հրատարակիչը. Ա. շարքը կ'ընծայէ «Հայոց խրատական բանաստեղծութեան ամենէն աղուոր էջերէն մէկը» իւր կոկիկ գրուածքովն ու լեզուովը, ժողովրդական համեղ պատկերալից ոճովն եւ զգացման քնքշութեամբը (էջ 12): Օրինակ կարելի է առաջարկել այս շարքէն՝ Առ Տիրամայրն (էջ 72—74) եւ մանաւանդ «Խրատ պիտանի վասն հոգւոյ» (էջ 75—77) տաղերը: Երկրորդ շարքը ցոյց կու տայ «սրամտութիւն մը որ գեղջուկ ու պարզուկ է թէեւ, բայց համեղ է եւ մերթ ուժեղ ու կծու, որոնք կրնան նկատուիլ հայ նոր երգիծական բանաստեղծութեան նախափորձերը, Աբովեանէն իսկ յառաջ» (էջ 15): Այս շարքը, ինչպէս կանխեցինք ըսել, հրատարակութեանս մէջ ամբողջութեամբ չէ ներկայացուած: Հրատարակուածներէն իբրեւ օրինակ կրնանք յիշել «Գովասանութիւնն Երեւանայ քաղաքին» (էջ 95—96), «Վարք հաւասար մոնթերին» (էջ 97—102), «Տաղ ի վերայ մածունի» (էջ 93—94) եւն:

Երրորդ շարքին մէջ ցոյց չի տար Յովնաթան Բուշակի չափ «ցեղային ինքնատուութիւն» տողորուած է նա՝ նման Սայաթ Նուպի՝ աւելի «պարսիկ ու թուրք բանաստեղծութեան ազդեցութեամբ», եւ որչափ ալ խորքին մէջ հայկական շեշտն զգալի ըլլայ, իր ձեւին մէջ մահմեդական գեղեցկութենէն շատ տարրեր կը վառեն (էջ 13): Տաղերուն մեծագոյն մասը այս շարքին կը վերաբերի, եւ ընդհանրապէս յա-

ըող են թէ գեղեցկութեամբ լեզուի եւ ոճի, եւ թէ բազմագունութեամբ գաղափարներու եւ զգացման: Հիանալի են խրախճանքի երգերէն մանաւանդ Բարեկենդանի (էջ 70, 91), «Ի վերայ Հայոց Զատիկին» (էջ 103) եւ «Ի վերայ Գարնան» (էջ 107) տաղերն, որոնք զուտ հայ սրտի արտագրութիւններ կրնան համարուիլ, հայ ուրախ կեանքի գարնան մէջ երգուած:

Փոքրիկ ճաշակ մը այս շարքէն.

«Ով եղբարք, նըստեալ էք ծաղկեալ ծառի տակ,
Ձեռներիդ է գինի կարմիր ու յըստակ.
Գինոյ մէջն անկանի ծաղիկ բապիտակ,
Խմենք, եղբարք, գինի, մեզ անուշ լինի,
Ածէք, խըմենք գինի, բանըն Աստուած շինի:

Նոր գարուն, նոր արեւ, Զատիկ շնորհազարդ,
Այսուհետեւ բացվի մանուշակ ու վարդ,
Չայն պուպուլին տատրակին լըսէ ամէն մարդ,
Խըմենք, եղբարք . . .

Այս ուրախ շեշտն է ամէնուն մէջ եւ նոյն սահուն ոճն ու յստակութիւնը՝ տիրողը:

Յովնաթանի լեզուն ուսմկախօս է ընդհանրապէս՝ գրաբարի հզօր ազդեցութեան ներքեւ: Իւր ուսմկախօսութիւնք կը կրեն առաւել լապէս Երեւանեան բարձրագին նկարագիրը, կամ մէկ խօսքով՝ այն բարբառն, որ ապա Աբովեանի գրչի տակ յաղթանակող հանդիսացաւ: Գրաբարէն ու աշխարհաբարէն գիտցած է օգտուիլ Յովնաթան այնչափ, որչափ կարեւոր էր իւր տաղերուն ներդաշնակութիւն մը զգեցնելու հա-

մար: Ասոր արդեամբք է որ իւր տաղերն նաեւ իբրեւ տաղաչափութիւն ունին առանձին շնորհք մը, պահանջուած երաժշտական ելեւէջքն ու ներդաշնակութիւնը:¹

Գծախտաբար այս նկատմամբ ընդօրինակողք շատ ճաշակաւոր եւ իրագէտ չեն գտնուած. ձեռագրաց մէջ երբեմն բառերն աղաւաղուած են եւ երբեմն չափերն, որով ոտանաւորի սահուն ընթացքը տուժած է զգալապէս: Չօպանեան այսպիսի խաթարումները ջանացած է համեմատութեամբ ձեռագրաց վերականգնել եւ այս յաջողած է իրեն ընդհանրապէս:²

1 Չափերու թիւը պէս պէս է. կը տեսնուին մերթ 3—3, 3—4, 4—4, 4—4—3, 4—2—5, եւ մերթ 5—4—5 5—5—5, նաեւ 5—2—4—5 եւն: Բայց դժուարին է ոմանց ճիշդ չափն գտնել, զ. օր. ԻԹ տաղին (էջ 74):

2 Ինչ ինչ գոյզն անճշգրտութիւնք նկատի չեն առնուիր ի հարկէ. օրինակ Գ տաղն (էջ 39) յօրինուած է 4—4 չափով, ըստ այսմ պէտք է կարգաւ.

Նըման ես դո՛ւ կարմիր վարդի,
Ատամներդ շար մարգարտի,
Սիրտ երեւ ես դո՛ւ շատ մարդի,
Բոլոր սուրաթ ինձ արիւ մաթ:

Առաջին տողին դո՛ւն ունին արդէն ձեռագիրք, երրորդ տողին մէջ աւելցնելու է: Նոյնպէս էլ 81, տող 7 եւ 8 կարգաւոր է 5—4—5 չափով այսպէս.

Պարաներէն բաց, եկ խաբար բեր,
մեզ ուրախացրո՛ւ,
Սուրահիբըն տար, շուէբըն լից,
բեր թաս խըճեցրո՛ւ:

Այսպէս է գոնէ ձեռագրաց մէջ, մինչ Չօպանեան ունի «Պարասըն . . . ուրախացու . . . խըմեցուցի»:

Կրնային ըլլալ նման գիտողութիւններ նաեւ Զանգ-Խաչիանց եւ Բաբարանի մասին, բայց աւելորդ են մանրամասնութիւններ այս տեղ:

11. Յովնաթան իբրեւ նկարիչ: Բանաստեղծութենէ աւելի օժտուած կ'երեւայ Յովնաթան նկարչի ձիրքերով, եւ նուիրուած այդ գեղեցիկ արուեստին:

Այս արուեստին սկզբնական տարերքն ուսած ըլլալու է իւր հօրմէն՝ Տէր Յովհաննէսէն, որ, ինչպէս տեսանք, ծաղկող վարդապետ մ'էր: Սիրած է նկարչութիւնը Յովնաթան եւ իւրովի ջանացած է ապա զարգանալ անոր մէջ եւ վարպետ հանդիսանալ: Այս մասին ունինք գեղեցիկ վկայ մը՝ իւր որդին Յակոբ, որ այսպէս կ'ողբայ հօրը վրայ (էջ 113).

Գործովն նաղալ եւ գիտուն բանի,
Այր քաղցրատեսիլ եւ յոյժ պիտանի.
Քո մահ լըսողըն լայ հոգոց հանի.
Կ'ասեն վախ աւանդ, վարպետ Յովնաթան:
Ո՛ր է շնորհալից վարպետն իմաստուն,
Որ մէջ շարքերէր բազմաբնոյց հոգն.
Մէջ Հայաստանեաց ծաղիկ, ոսկի սիւն,
Այլ ոչ երեւիս, նաղալ Յովնաթան:
Շնորհալից յեռն նշխարող սրբոյ,
Խաղկայթեալ եղեւ աւերակ եւ խոց:

Այս տողերու մէջ պայծառ ներկայացուած է Յովնաթանի «նաղալ», յարանուան ճշմարիտ իմաստը, զոր ինքն ալ շատ սիրած է կրել աւուան կից: Յովնաթան իբրեւ նկարիչ ոչ միայն պարապած է ծաղկագրութեամբ, այլ եւ սրբոց նկարներ, այս է գիմանկարներ նկարած, որոնցմով եկեղեցիներ զարդարած է: Թէ ստուգիւ նաեւ գիմանկարներ գիտցած է նկարել, այս

զգալի է նաեւ իւր ինքնագիր տաղերէն. տեղ մը գրած է (էջ 47).

Ասել ես թէ նա որ նաղալ է,
Գիտէ որ ունքերն զարաղալ է.
Ասէ, «արախի» նշան բաշէ:
Քաշէլ է՛, զալում զալում,
Մաշվել եմ, զալում զալում:

Յովնաթան ունեցած է նաեւ առանձին աշխատանոց նկարչութեան համար. իւր վերոյ յիշեալ տաղին մէջ կը գրէ (ի Տփղիս) նաեւ հետեւեալ կարեւոր տողերը.

Ասել ես. Տետրեր գրէ տաղով.
Ծաղիկ լալիւրդ ունի վարդով.
Գրէլ է՛, կաշէլ բաշէլ քաշով...
Խաբար ես զրկել քո բերանէն.
Ասէք շատ մի հեռանալ հանէն.
Մէկ օր գալոյ եմ քո տէրխանէն:

Իւր վաթսուներեքամեայ կեանքին մէջ առանց տարակուսի արտագրած ըլլալու էր բազմաթիւ աշխատութիւններ: Բայց ո՛ր են այսօր իւր ձեռաց այդ հրաշակերտները: Անշուշտ փնտուելու է Երնջակայ (Շողոմ եւ շրջակայքը), Երեւան, Տփղիս եւն քաղաքներու եկեղեցեաց եւ ապարանքներու մէջ: Արդեօք էջմիածնի մէջ ալ չէ: Այս մասին ապա:

Առ այժմ չունենալով աչաց առջեւ իր ձեռքէն յայտնի նկար մը, ստիպուած ենք ընել արուեստին կատարելութեան վրայ:

Քանի որ մեր խօսքը Յովնաթանի վրայ է, չենք կրնար անյիշատակ թողուլ իր երկու որդւոց անունները:

* * *

12. Իրենց հօրը հետ գործեցին եւ անոր արուեստը շարունակեցին Յակոբ եւ Յարութիւն երկու եղբայրները:

Յարութիւնի կենսագրութենէն ոչինչ ծանօթ է ինձի. բայց Յակոբի մասին գիտեմ ինչ ինչ:

Նախնական կրթութիւնը ստացած է Յակոբ Հոռոթու դպրոցը, ուր դասախօսած է ժամանակ մը Յովնաթան: Իւր տաղերէն միոյն մէջ, ուր «Հոռոթու վերի դասի տիրացու տխմար տղայոց վարքը», նկարագրած է, Յակոբի մասին կը գրէ (Թ. 537, Թղ. 50ա).

Մեր Յակոբ չկարաց տեղի դադարի,
2ի թողել մնայ քար վերայ քարի:

Այնուհետեւ ալ եղած է միշտ հօրը հետ, չոր կարելի է հետեւցընել Յակոբի հետեւեալ տողերէն (Թ. 537. Թղ. 111բ).

Ասիր. թող տուն գնայ քո հայր Յովնաթան.
Դու ինձ մօտ կաց, մեր տուն չինեմ քեզ վաթան:

Երկու բան սորված է Յակոբ իւր հօրմէն քանաստեղծութիւն եւ նկարչութիւն:

13. Իբրեւ քանաստեղծ չի կրնար համեմատուիլ բնաւ հօրը հետ. ունինք իրմէ 19

տաղ, ամէնն ալ «սիրոյ երգեր», (բաց ի ողբերգութենէն), ուր սակայն չկայ ոչ Յովնաթանի տաղերուն խանդավառութիւնը եւ ոչ անոր ճարտար եւ նկարուն գրիչը: Ինչպէս տաղերուն ինչ ինչ տեղէք ցոյց կու տան, Յակոբ ծանօթ եղած է թաթարերէնի եւ վրացերէնի. թաթարերէնը եղած է նոյն իսկ իւր երգերուն լեզուն: Ամէնէն յաջող երգերէն պէտք է համարիլ «ի մահն Յովնաթանի», ողբերգութիւնը: Երգերն յօրինած է Յակոբ մասամբ հօրը կենդանութեան ժամանակ:

Ինձի ծանօթ իւր 19 տաղերու սկզբնաւորութիւնքը կու տամ հոս այբուբենական դասաւորութեամբ, ուսկից դիւրին է ընդհանուր պատկեր մը կազմել: Պ. Զօպանեանի հետ արժանի չենք դատեր զանոնք տպագրութեան, թէեւ ոմանք կրեն վրանին հրապուրիչ գոյն մը:

1. Ահա եղև զարուն նոր արեւ պայծառ
Դարտերս եղև թագայ սիրտս կրակով վառ.

«Տաղ սիրոյ». Ծանօթ է՝ Թ. 537, 110բ: —

2. Ամէն առաւօտ դուրս կու գաս դու շողշողալով
Վիզդ լցած ոսկէ ու արծաթէ լէքալով.

«Տաղ սիրոյ». Ծանօթ է՝ Թ. 537, 108ա: —

3. Այսօր գարուն է նոր տարի
գրել եմ հազար քարի.

«Տաղ սիրոյ». Ծանօթ է՝ Թ. 537, 114ա: —

4. Այսօր նոր գարուն է շնորհազարդ գատիկ
Հազել ես սարսափ կապել ես զառ գոտիկ.

«Տաղ սիրոյ». Ծանօթ է՝ Թ. 537, 111բ: —

5. Առաւօտուց ելնեմ լալով քեզ մօտ գամ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 102բ։ —

6. Գարուն եղև իմ սիրտս շեղեւ ուրախ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 106ա։ —

7. Գովելի նախշուն բլբուլի նման
Երեսդ վառել այ ինչպէս եսսաման։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 115բ։ —

8. Եկ գնամք ձեր պաղչէն շուր գամք միատեղ,
Քաղնը կարմիր վարդ. եսսաման գամբեղ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 105ա. Թ. 647, 87բ։ —

9. Եկ գնամք ձեր բաղչէն, վարդն է բացուած։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 103ա։ —

10. Ես քո սիրոյն եղէ ջնուն,
Դիշեր ցորեկ էլ շունիմ քուն։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 115ա։ —

11. Յանկարծ տեսայ սիրելիս բաղչէն գալիս.
Ձեռացն կարմիր վարդ մէկ ինձ ոչ տալիս։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 109բ։ —

12. Յաւուր միում զքեզ տեսայ սալի ու չինար։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 107բ։ —

13. Յաւուր միում նոր ամսեանն յունուարի
Քեզ զրով շատ բարեւ արի։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 113բ։ —

14. Յորժամ եղև քաղցր գարուն շորհագարդ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 101բ։ —

15. Յորժամ որ լինի զատիկ շորհագարդ
Քո սիրոյդ կենիմ ջնուն դիւանայ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 105բ. Թ. 647 88ա։ —

16. Նազլի ծաղիկ ես սմբուլ,
Անուշահոտ կարմիր վարդ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 109ա։ —

17. Նոր գարուն է ձեր բաղչուն,
Բացված է լալա։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 113բ։ —

18. Ողբամ արտասուօք կոծով տխրութեան
Հառաչմամք ծախիւ սրտիւ դառնութեան

“Ողբերգութիւն յաղագս մահուան Նաղաշ Յովնա-
թանի հօր իւրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 96ա.
647, 83ա։ — Հրտ. Ա. Զօպանեան՝ Նաղաշ
Յովնաթան աշուղը, էջ 113 - 115։ —

19. Սովտիկիմ ուսմ՝ էյլայ,
Քիր զուլ վէր բանայ,
Քեզ տեսնողն էլ ինչպէս դարտի դիմանայ։

“Տաղ սիրոյն. ծանօթ է՝ Թ. 537, 104ա։ —

14. Բայց Յակոբ աւելի ուշադրութեան
արժանի է իբրեւ Նկարիչ-Նաղաշ։

Հօրը աշխատանոցին մէջ մնալով երկար
ժամանակ, նա իւրացուցած է Յովնաթանի ա-
րուեստը եւ անոր մահուանէ ետքը՝ իրեն սեպ-
հականած՝ Նաղաշ յորջորջանքը։ Իւր սիրելւոյն
ուղղած տաղերուն մէջ յաճախ տողած է այս-
պիսի մտքեր։

“Եւէկ օր ինձ մօտ արի, պատկերիդ նման
քաշեմ,, (Թ. 537, Թղ. 113ա). “Նման ես

ծաղկին սմբուլ ու հանին, խելքն տարար Յակոբ պատկերհանին», (անդ, թղ. 105բ). «Նախաշ Յակոբին դարդերն իմացիր», (անդ. 106ա):

15. Նման Յակոբի նաեւ «փոքրիկ», Յարութիւնը հետեւած է նկարչութեան, անշուշտ ի սկզբան իրրեւ Յովնաթանի աշխատակից եւ ապա՝ Յակոբի: Այս մասին ես տեղեկութիւն ունիմ միայն Երնջակայ Ս. Կարապետի վանքի Եկեղեցւոյն մէկ արձանագրութենէն, զոր յառաջ բերած է Մ. արքեպ. Սմբատեանց վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ:

Համաձայն Սմբատեանցի Յակոբ եւ Յարութիւն Յովնաթանեանք այլ եւ այլ պատկերներով եւ ծաղկեղարդերով զարդարած են Ս. Կարապետի վանքի եկեղեցին. սակայն դժբախտաբար այս զարդերն ու նկարք այսօր մեծաւ մասամբ եղծուած ու ապականած են անձրեւներէն ու խոնաւութենէն, որոնց ենթարկուած են եկեղեցւոյն անխնամ մնալուն հետեւութեամբ: Շատ փափաքելի էր որ օր յառաջ գտնուէր բարերար մը, որ ազատէր գոնէ լուսանկարի միջոցաւ՝ ճարտար նկարչացս ձեւակերտներու մնացորդները՝ յաւիտենական կորստենէ. որով կը տրուէր մեզի հնարաւորութիւն Յովնաթանեանց արուեստի ինքնուրոյն գծերն յերեւան հանելու:

Այս տեղ խօսեցնել կու տամ ականատես Սմբատեանցը (էջ 15).

«Տաճարի սեղանը ծաղկեցրած է 1740 (իմա 1730) թուին Շոռօթեցի Նաղաշ Յովնա-

թանը (!), որոյ յիշատակագիրը գրուած է ձախակողմեան խորանի վրայի պահարանին մէջ:», Անարկուած յիշատակարանը տուած է Սմբատեանց էջ 6, ուսկից կը տեսնուի թէ ծաղկողն ոչ թէ Յովնաթանն եղած է, այլ անոր որդիքը. թերեւս երբեմն նաեւ Յովնաթան աշխատած ըլլայ հոն. Յիշատակարանին խօսքերն են.

«ՌՃԶԹ (1730) ԹՎԻՆ ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԱՆՆ ԾԱՂԿԵՑԱԻ ԶԵՌԱՄԲ ԹՈՎԱԹԱՆԻ ՈՐԴԻՈՑՆ ՅԱՅՈՒԹԻՆ ԵՒ ՅԱՐԱԹԻՆԻՆ. ՈՒՐԵՄՆ ՅԵՇԵՍԶԻԲ Ի ԲԱՐԻՆ ԵՒ ԴՈՒԲ ՅԵՇԵՍԼ ԼԻՋԻԲ Ի ԲՐԻՍՏՈՒՆ»:

«Նաղաշ Յովնաթանի եւ նրա որդւոց նկարած ծաղկենկարները, կը շարունակէ Սմբատեանց, էջ 15, այսօր իսկ տեղ տեղ երեւում են սեղանոյ կամարների վրայ, նոյնպէս եւ Պողոս-Պետրոս առաքելոց պատկերներն»:

Սմբատեանց անխորհուրդ խորհուրդը կու տայ՝ «Կարեւոր է ամբողջացնել ծաղկները, կամ ընդորը սպիտակացնել», (անդ, 15):

Թէ ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուի այժմ եկեղեցին, չեմ գիտեր:

Զեմ կրնար ըսել ստուգութեամբ թէ Յովնաթանեան նկարիչք նկարած են ուրիշ եկեղեցիներ¹ ալ: Բայց յամենայն դէպս շատ թան-

1 Հ. Ալեւանի համաձայն (Սիւսիս, 355) 1708ին նորոգուած է Շոռօթու Ս. Լաւրաբիլ եկեղեցին, ուր կը տեսնուին դեռ «հետք գունագոյն նկարուց» Վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր թէ անոնք արդիւնքն են Յովնաթանի եւ իւր որդւոց ճարտար վրձիններուն: Շոռօթ գիւղա-

կազին են մեզի համար Սմբատեանցի ցայս վայր հաղորդած տեղեկութիւնք, որոնք կռուան կ'ընծայեն ի վեր հանելու թէլ դարու առաջին քառորդին հայ գեղարուեստի պատմութեան կառուոր մէկ էջն եւ մանաւանդ լուսաւորելու էջմիածնի տաճարին նկարներու եւ զարդերու ծագումը: Բայց անհրաժեշտ է առ այս ունենալ Ս. Կարապետի վանաց եկեղեցւոյն նկարներէն նմանահանութիւն՝ համեմատական քննութեան համար: Վասն զի, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք, էջմիածնի Տաճարին մէջ ալ կը գտնուին կտորներ Թովմաթեանց ձեռքէն, զորոնք ճշդիւ մատնանշելը շատ դժուարին է:

16. Յակոբ եւ Յարութիւն Թովմաթեաններէն դեռ ՀՏԵՈՒՄԻ կանխենք ընել հարցում մը. մինչեւ երբ երկարած է ասոնց կեանքը:

Յակոբ Թովմաթեանի երէց որդին էր, հետեւաբար ներելի պիտի ըլլայ մեզի մինչեւ 1722 ենթագրել առ Նուզն 30 տարուան, որով, շնորհելով իսկ 80ամեայ կեանք մը, երկարած կ'ըլլայ մինչեւ 1770: Յարութիւնը Յակոբէն կը կոչուէր «փոքրիկ», ուստի 1722ին առ առաւել 15—20 տարեկան ըլլալու էր. եթէ ընդունինք թէ վայելած է 80ամեայ կեանք մը, վախճանած կ'ըլլայ 1780—90ի մէջերը:

Քաղաքն ունէր դեռ Ս. Յակոբ, Ս. Նշան, Ս. Աստուածածին, եւն եկեղեցիներ, առաջինը կառուցուած Առաքալին մէջ որուն համար վարդապետ Թովմաթեանի պապը մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած էր. եւ այս նկարագրուած ըլլալու էր:

17. Կարեւոր է հարցմանս պատասխանը, լուծելու համար այն դժուարութիւնը, զոր կ'ընծայէ Ղուկաս Կաթողիկոսի (1780—1799) վարուց կենսագիրը, որմէ ազդուած են ապահովաբար նաեւ Շահխաթունեան եւ Ալիշան:

Կենսագիրն¹ խօսելով էջմիածնի Տաճարին մէջ Ղուկաս Կաթողիկոսի ըրած նորոգութիւններու վրայ, կը գրէ ի մէջ այլոց.

«Արդ մինչ նորոգեցան խախտեցեալ սիւնք եւ կամարք եւ այլ հնութիւնքն սրբոյ աստուածեան տաճարին եւ բռածեփ եղեալ ձիւնափայլ եւ արծաթանիշ սպիտակացան ի ներքուստ անտի բոլորապէս, ապա այնուհետեւ զծաղկաւորութեան եւ զպատկերագործութեան պատրաստութիւնս տեսանելով՝ ի հեռաւոր տեղեաց եւ ի հոյակապ մեծանուն քաղաքաց զգոյնագոյն, զերանգ երանգ եւ զսղագին դեղորայս եւ զոսկեայ վարաղս մաքուրս ի յեալտուզոյ ձեռամբ հարազատ նուիրակաց արհիագունից նախապատրաստել հոգալ եւ բերել ետ: Եւ ապա ամենայն գովութեանց արժանի եւ յոյժ անուանի Շոնոթեցի գեղեցկանկար եւ քաջալարժ

¹ Կենսագիր կ'անուանենք Ղուկաս Կաթողիկոսի նորոգութիւնները պատմող գրութեան հեղինակը, զոր հրատարակած է Գ. Վ. Յովսէփեան ԱՐԱՐԱՍԻ մէջ իբրեւ յաւելում (1901, էջ 183—190, 326—330) այսպիսի խորագրով. «Պատմութիւն էն Էջմիածնի հայաւորաց ի ճաշմանս քառու Ղուկաս Կաթողիկոսի խախտեցեալ եւ արծաթանիշ սպիտակացան ի ներքուստ անտի բոլորապէս, ապա այնուհետեւ զծաղկաւորութեան եւ զպատկերագործութեան պատրաստութիւնս տեսանելով՝ ի հեռաւոր տեղեաց եւ ի հոյակապ մեծանուն քաղաքաց զգոյնագոյն, զերանգ երանգ եւ զսղագին դեղորայս եւ զոսկեայ վարաղս մաքուրս ի յեալտուզոյ ձեռամբ հարազատ նուիրակաց արհիագունից նախապատրաստել հոգալ եւ բերել ետ: Եւ ապա ամենայն գովութեանց արժանի եւ յոյժ անուանի Շոնոթեցի գեղեցկանկար եւ քաջալարժ» (էջ 19—25):

Յովնաթանեան Յովնաթան շնորհալի պատկերահան եւ ծաղկարար վարպետն, որ ի Թիֆլիզ բնակէր, ի մեծագոր արքայէն Վրաց (Հերակլ, 1744—1798) խնդրեալ՝ ընդել ետ ի սուրբ Աթոռս աշակերտօքն հանդերձ, զորս հայրական սիրով եւ պատուով մեծաւ ընկալեալ, եւ զռոճիկս առատս լիա՝ ձեռնութեամբ շնորհեալ....»

Կենսագրին խօսքերս ի հարկէ Նաղաշ Յովնաթանի մասին չեն կրնար առնուիլ, այլ անոր որդիներէն կամ թոռներէն միոյն վոյս. գիտենք որ Յովնաթան չունէր համանուն որդի. իսկ այս տեղ Յովնաթանեան յարանունը կ'ակնարկէ՝ — ըստ արեւելեան ընդունուած սովորութեան — հօր անունը, եթէ սակայն Յովնաթանու թոռունք իրենց պապին անունն եւ համբաւը չեն ուզած շահագործել կերպով մը, ինչպէս անտարակոյս եղած կ'երեւայ: Յամենայն դէպս պէտք է ըսել որ այս տեղ միայն Յովնաթանու թոռն կրնայ իմացուիլ, որդին Յակոբ Նաղաշի կամ Յարութիւնի:

Յովնաթան Յովնաթանեանի նկատմամբ Կենսագրին տուած տողերը կը վաւերացնեն եւ աւելի կը ճշդէ ինքնին Ղուկաս Կաթողիկոս իւր նորագիւտ մէկ թղթին մէջ առ Յովնաթան, գրուած 1784 Սեպտեմբերին^(°)¹, զոր վերջերս

¹ Ինչի քիչ մը խնդրական կը թուի ամսոյս անունը: Նամակի խօսքերուն համաձայն՝ Գարնանային ամսոյ մը մէջ կը հրաւիրուի, Բուն բարեկենդանէն յառաջ: Հետեւեալը գրուած ըլլալուէր Փետրուարին առ առաւելն: — Դժբախտաբար Ղուկաս Կաթողիկոսի թղթերուն 1784ի չըջանը կը

հրատարակեց ՀՈՐԻՋՈՆ օրաթերթին մէջ (1911, Թ. 90) Յովհ. Թումանեան: Այս թղթէն կ'երեւայ որ տաճարին նկարազարդութիւնը հաշած է ի գլուխ Յովնաթան տարիներու ընթացքի մէջ, ժամանակ մ'ալ ընդհատելով: Յառաջ կը բերեմ թղթին կարեւոր տողերը.

“Առ Յովնաթան շնորհալի պատկերահանն որ ի Թիֆլիզ:

Յորմէ հայրական ստոյգ սիրով եւ հոգեւոր ողջունիւ աստուածային առատագեղ օրհնութեամբ եւ սրբոյ Խջման տեղոյս Քրիստոսի զօրացուցիչ եւ պահպանողական շնորհիւն, ծանիր սիրելի եւ հոգեւոր որդի մեր, հարազատ, հաւատարիմ, բաղմաշխատ եւ քրտնաջան դաւակ սրբոյ Աթոռոյս, զեղեցկարհետ, լիաշնորհ եւ հանճարեղ պարոն Յովնաթան: Զի ահա խստութիւն ձմեռնն եւ ցրտոյն էանց, մերձեցաւ քաղցր դարունն, եւ եկն ժամանակ գործոյդ, եւ լցաւ պայմանդ: Ասան որոյ ի ժամանակ հայրական օրհնութեան եւ սիրածիր թղթոյս առ սիրելի որդեակդ մեր, պարտիս դամենայն արգելադիտ պատճառս ի բաց դնել եւ զինի Բուն բարեկենդանի ի յառաջին շաբաթուն մեծի պահոցն ի յերկուշաբթի կամ յերեքշաբթի աւուրն, հանել այտի հանդերձ աշակերտօքդ, եւ դիմել առ սուրբ Աթոռ Մայրս քո առ ի աւարտել զկիսատն գործառնութեանդ, ըստ խոկմանդ եւ ըստ պայմանիդ: Որում ահա ակնադէտ սպասեալ մնամք առ ի ժամու միով յառաջ գալ եւ սկսանիլ զգործդ: Նաեւ զգոյշ լինիցիս ի յառաջէն յայնմանէ, զոր օրհնաբանեալ բերանն Աստուծոյ ասաց. Այր մի սկսաւ եւ այլն: Ուրեմն կրկին եւ վերստին մեծաւ հարկիւ եւ հայրական սիրով պա-

պակսի (հմմտ. Աղանեանց, Դիւան Հայոց Պատմ. Ը): Այս թուղթը ստացած է Պ. Թումանեան Գ. քհն. Աղանեանցէ:

տուիրեմ յատկեղ որդեկիդ իմոյ, պարտիս զգուշանալ ի ծաղը լինելոյ ի տեսողաց եւ շուտով գալ առ ի աւարտել զսկսեալդ: Եւ ի յերկրորդ շաբաթուն մեծի պահոցն առ մեզ հասանել: Եւ այսպէս գիտացեալ լեր ողջ եւ օրհնեալ եւ զօրացեալ ի Տէր հանդերձ բարեբողբոյ որդովք եւ քոյա-նովքդ ամենիւք: Ամէն:

Յոյժ սիրով ողջոյն եւ աստուածային օրհնութիւն տամ սիրելի եւ հոգեւոր որդւոյն մերոյ եւ բաղձաշխատ զաւակին սրբոյ Աթոռոյս Բանահ վարպետ Աբրահամին, որում եւ հարկադրեմ իսկ, պարտի ընդ քեզ ելանել եւ գալ ի սուրբ Աթոռս ի պիտանաւորութիւն գործոյն եւ ի շինումն կիսատ մնացելոյն: Աւրեմն պարտիք ի միասին ելանել եւ գալ շուտով որպէս եւ գրեցաք: Որ եւ լիցի ողջ եւ զօրացեալ ի Տէր հանդերձ քեւ: ր

Թղթէս կ'իմացուի եւ այն թէ Յովնաթան ունէր ի Տփղիս ընտանիք, նաեւ «բարեբողբոյ որդիներ», որոնք Յովնաթանեան շառաւիղը կենդանի պահած են յաջորդ դարերուն ալ: Արդեամբք ալ, Սմբատեանցի վկայութեան համաձայն Յովնաթանեանց տոհմը մինչեւ օրս շարունակուած է. «Նաղաշ Յովնաթանի թոռունք այսօր իսկ կան Տփլիսիսում, կը գրէ Սմբատեանց (անդ, էջ 153), որոնց մին աստիճանաւոր տէրութեան՝ Առաքելն Յովնաթանեանց (1862 թւէն) մեր սանն է:», Ասոնց քով կը գտնուի, կ'ըսէ, նաեւ Նաղաշ Յովնաթանի «ձեռագիր երգարանը», ի Տփղիս (անդ, էջ 6): Մանրամասնութիւն այս մասին, կարելի է ուրեմն սպասել ներկայ սերունդներէն, որոնց քով ըլլալու են վաւերագիրներ ալ: Հետաքրքրական է մանա-

ւանդ իմանալ թէ արդեօք նաեւ չորրորդ սերունդը եւ յաջորդք շարունակեցին իրենց հարց արուեստը, եւ այն մինչեւ երբ:

Ընդունելով այսպէս կրկին Յովնաթաններ մէկ դարու մէջ, առաջին եւ վերջին քառորդներուն ապրած, պէտք չէ խառնել անոնց գործերն իրարու հետ, որչափ ալ դիւրաւ ենթակայ ըլլան շփոթման: Երկուքն ալ եղած են նկարիչներ, երկուքն ալ արտադրած են հարուստ թուով նկարներ՝ մի եւ նոյն շրջանին, բայց անշուշտ սեփական նկարագիրներով եւ արուեստներով, առաւելութիւնը մնալով միշտ առաջնոյն — Նաղաշ Յովնաթանին, որ Բանաստեղծ ալ հանդիսացած է մի եւ նոյն ժամանակ:

Պէտք է հետեւաբար երկու Յովնաթաններու ալ վրձիններու հետքերը փնտռել Էջմիածնի տաճարին նկարներու վրայ: Եւ ըստ իս ոչ միայն երկու Յովնաթաններու, այլ չորս Յովնաթանեան նկարիչներու ալ, Յովնաթանի, Յակոբի, Յարութիւնի եւ Յովնաթանի. եւ ասոնցմէ զատ նաեւ Բանահ Աբրահամ Վարպետին, որ, ինչպէս կ'երեւայ յատուկ մաս մ'ունեցած է:

18. Ամբողջ խնդրոյն լուծման համար հարկ է քննել մանրամասնութեամբ Էջմիածնի Տաճարին նորոգութեանց երկու դարու պատմութիւնը սկսեալ ԺԷ դարէն:

Այս նկատմամբ ժամանակագրական պատմութիւն պէտք է սպասել Էջմիածնի Դիւանէն եւ Մատենադարանէն: Ինձի մատչելի

աղբիւրներու վրայ հիմնուած կրնամ միայն հետեւեալ համառօտ գծերը տալ հոս:

Տաճարին առաջին նորոգողն եղած է Մովսէս Գ. Կաթողիկոս (1629—1632), որ աւելի շինութեան խախտուածներու շուրջն ամփոփուեցաւ: Իր յաջորդն Փիլիպպոս (1633—1655) նոյնպէս ուշադրութիւն դարձուց անհրաժեշտ շինութեանց, աւելին ըրաւ Յակոբ Գ. (1655—1680), որ կանգնեց Չանգակատունը, նորոգեց պարիսպը եւն: Ջաքարիա Սարկաւազի համաձայն (Գ. 106—107) աւելի մեծագործ հանգիսացան Եղիազար (1682—1691) եւ Նահապետ (1691—1705) Կաթողիկոսները. առաջինը «կանգնեաց, կը գրէ, կճեայ Կաթողիկէ ի վերայ Իջման տեղին. եւ հաստատեաց սեղան՝ առնել պատարագ. եւ յերկու կողմն եկեղեցւոյն բարձրացոյց յերկրէ, եւ արար ամպիոն, եւ կանգնեաց սեղան պատարագի: Եւ շինեաց որմն ի մէջ եկեղեցւոյն ի հարաւոյ դրանէն մինչեւ ի դուռն հիւսիսոյ. զի անդ կացցեն յաղօթս, եւ մի առաջի աւագ խորանին: Եւ ի տանիս եկեղեցւոյն յերիս տեղիս կանգնեաց Կաթողիկէ:»

Եւ երկրորդին համար կը գրէ (էջ 136).

«Կաթողիկոսն Նահապետ կայր յիւրում գործս ի սուրբ Էջմիածին, եւ յաւելոյր շինութիւնս ի սուրբ աթոռն Էջմիածնի եւ յամենայն վանորայք:»

Բայց տաճարը ծաղկեցնկարեւոյ մասին դեռ ոչ որ խորհեցաւ. այնպէս որ 1673, Մարտին

երբ գաղղիացի ճանապարհորդն Chardin կ'այցեկէր Տաճարս, չտեսաւ հոն որ եւ իցէ նկար կամ ծաղկեղարդ. «Le dedans de l'édifice (տաճարը) n'a aucun ornement de sculpture ni de peinture» (տե՛ս Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient. Amsterdam 1711, t. I, p. 154), թէեւ Շահխաթունեանցի համաձայն Ստեփանոս Վրդ. Լեհացին († 1689) ունեցած է հոն նկարներ. այս մասին ապա: Նոյն իսկ 1700ին P. de Tournefort չէ գտած հոն այս կողմանէ ուշադրութեան արժանի բան մը, թէեւ մասնաւորապէս խօսք ըրած է Էջմիածնի հնութեանց վրայ (հմտ. իւր Relation d'un voyage du Levant, Amsterdam, 1718, t. II, p. 139 եւն):

Այս տեսակէտով առանձին խնամք տարած են Տաճարին վրայ յաջորդ Կաթողիկոսներն Աղեքսանդր Ջուղայեցի (1706—1714) եւ մանաւանդ Աստուածատուր Համատանցի (1715—1725):

19. Վերջնոյս նկատմամբ ընդարձակ ակնարկութիւն ունի նաեւ Ղուկաս Կաթողիկոսի կենսագիրը այսպէս.

«Թէպէտ յաւուրս Տեառն Աստուածատրոյ հոգեւոյս Հայրապետին եւ ի ժամանակն նախափոքովման կալուածոցն զղպաշէց թագաւորաց, ի մէջ աստուածեան տաճարիս շինեցան բոլոր մարմարոնեայ հրաշակերտ շինուածքն եւ ծաղկեցան, եւ չորեքեան խախտեալ սիւնքն նորոգեցան... եւ մէջն սրբոյ տաճարիս բռամբ

նորոգեցան եւ պատկերազրեցան ի տեղիս տեղիս, եւ անհեթեթ ծաղկեցան հոգաբարձութեամբ նոյն հոգեւոյս Տեառն Աստուածատրոյ հայրապետին ի ՌՃԿԹ¹ թուին, որպէս գրի ի պատմութիւնս նորին երանելոյ, ի գաւազանագրքի աստ², սակայն 60 եւ այլ աւելի ամբ անցանելով, յայսքան միջոցում սրբոյ տաճարի տանեաց բոլոր սալքն եւ քարինքն մաշեցեալք եւ քայքայեալք էին եւ տեղի տուեալ մտից անձրեւաց եւ ի հոսել յորդարուղիս անձրեւաց եւ հեղեղաց իսկոյն ի ներքս մտանելով, զբռածեփս եւ զծաղկունսն գիշացուցանելով եւ եղծանելով ի վայր թափէին:» (2օպանեան՝ 20:)

Այս տողերու ստուգութեան կը վկայէ ինքն Աստուածատուր իւր հետեւեալ արձանագրութեան մէջ, զոր յառաջ կը բերէ Շահ-խաթունեան (Ա. 32):

«Ի թուականութեան հայկական ՌՃԿԹ (1720) ես տէր Աստուածատուր համատանցի

¹ Թէ ԱՐԱՐԱՏԻ մէջ եւ թէ 2օպանեանի քով տպագրուած է «ՌՃԿ» — 1655, երբ սակայն չկար Աստուածատուր անուն կաթողիկոս. կ'առաջարկեմ կարդալ «ՌՃԿԹ» — 1720 կամ մօտաւոր թիւ մը, որ զետեղուի 1715—1726ի մէջերը. այսպէս ունի Աստուածատուրի Արձանագրութիւնը, եւ նման թիւ մը կ'ենթադրէ նաեւ Կենսագիրն, որ նորոգութիւնն տեղի ունեցած կը համարի 1786էն երբ 60 տարի յառաջ, ուրեմն մօտաւորապէս 1726էն յառաջ:

² Ակնարկուած գրութիւնն արդեօք Յակոբ Շամախեցւոյ գրուածքն է. հմմտ. Ս. Կանայեանց, Ցուցակ 2եւադրաց Ներսիսեան հոգ. Դպրանոցի, Տփղիս, 1893, էջ 50—51. նայելու է այս տեղ մանրամասնութեանց համար:

Կաթողիկոս ամենից Հայոց ետու նորոգել զգործսն խախտեալ սիւնքն սրբոյ եկեղեցւոյս, եւ զբոլոր եկեղեցին նորոգեալ եւ ծաղկեալ հանդերձ մարմարիոնեայ շինուածովք որ ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյս են՝ յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելումն տառապեալ ազգի Հայոց եւ աստ ի սուրբ Աթոռս զետեղեալ միաբանից. եւ որք ընթեռնուք զարձանս զայս, յիշեցէք զիս ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր. եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի. ամէն:»

Գժբախտաբար Կենսագիրը կը լռէ աւելի մանրամասնութիւն Աստուածատուրի գործունէութեան եւ շինութեանց մասին. նոյն իսկ թէ որչափ էր Աստուածատուրի օրով նկարներու թիւը. բայց հոգ չէ: Գիտենք որ 50 տարի յետոյ, Սիմէոն Կաթողիկոսի օրով Տաճարին նկարներուն թիւը կը հասնէր 88ի, ինչպէս կը տեսնուի 1778ին Սիմէոնի հրամանաւ կազմուած ցուցակէն, զոր վերջին պահուս լոյս հանեց Գարեգին Վ. Յովսէփեան ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ (էջ 68—70): Այս թուին եթէ մէկ մասն համարինք իսկ վերջին կէս դարու կաթողիկոսներէն, որ դժուարին է, առ նուազն 50ը կը մնայ Աստուածատրոյ: Այս տեղ կանգ կ'առնունք եւ թոյլ կու տանք մեզի հարցնելու, թէ ինչ արուեստաւորներ գործածեց Աստուածատուր իւր ծրագրին յաջողութեան համար:

20. Այս շրջանին «եկեղեցիներ ծաղկող եւ պատկերագրող» համբաւաւոր անձնաւորութիւն մը ճանչցանք յանձին Յովնաթան Նաղաշի:

Առանց տարակուսի զինքը հրաւիրած ըլլալու է Աստուածատուր: Առ այս ունիմ ինձի վստահութեան արժանի վկայ մը զինձիձեան Հ. Ղ., որ կարծեմ ամէն միթուութիւն եւ երկբայութիւն պէտք է փարատել իւր հետեւեալ տողերով:

Ստորագրելով Էջմիածնի տաճարը կը շարունակէ¹.

“Իսկ ընդ մէջ եկեղեցւոյն է վեցերորդ խորան եւ տեղի անուանեալ Էջմիածին կամ Իջման տեղի. ... սակաւ ինչ բարձրացեալ ի յատակաց եկեղեցւոյն շուրջանակի պղնձի վանդակաւ պատեալ. յորոյ վերայ է փոքրիկ կաթուղիկէ վայելուչ կանգնեալ ի վերայ սպիտակ թափանցիկ մարմարինեայ չորից սեանց. բարձրութիւն նոցա աւելի քան զմի գրկաչափ. իսկ ստուարութիւն շրջապատի իբրեւ թղաչափ. նոյնպէս եւ յատակ տեղւոյս Էջմիածնի շինեալ է ի նոյն մարմարինեայց եւ ի սեաւ քարանց. զայսոսիկ մարմարինեայս ետ բերել ի Թէվրիզոյ Աստուածատուր կաթուղիկոս, եւ նա ինքն պատեաց զտեղին վանդակաւ. եւ բարձեալ զառաջին քարինս յատակին, եղ արտաքոյ եկեղեցւոյն՝ որք էին քանդուածոյք, այլ ոչ մարմարինեայք: ... Պատկերը ամենայն խորանացս են գործ նկարչին՝ որ մականուանեալ կոչի Նաղաշ

¹ Ինձիձեան Հ. Ղ. — Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հատոր Ա. [Կոր Հայաստան] Վէնետ. 1806, էջ 262:

Յովնաթան յազգէս Հայոց, ճարտար նկարիչ, եւ յաջող բանաստեղծ ի ուսակաց լեզու ի ժամանակս Դահմաս Գուլի խաւին¹:

Ինձիձեան Հօր խօսքերը մեկնութեան պէտք չունին կարծեմ: Նոյնպէս կը գրէ նաեւ Շահխաթունեան վարդապետ:

“Յամենեսին ի սոսա (ի նկարս տաճարին) քաջապէս փայլին շնորհք ձեռաց մեծանուն վարդապետին Ստեփանոսի լեհացւոյ եւ քաջ նկարչին հօր Յովնաթանու: Այս տեղ “հօր” բառն կ’ակնարկէ բացարձակապէս Բանաստեղծ Յովնաթանը: Անորոշ է սակայն Շահխաթունեանի միտքը հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր կը զգացուի թէ ծանօթ եղած են իրեն Ղուկաս կաթողիկոսի կենսագրին տողերը.

“Ղուկաս կաթողիկոս... նորոգել ետ (1786) ըստ բոլորին եւ զմէջ սրբոյ Տաճարիս՝ զորմունս եւ զառաստաղն բազմատեսակ գեղեցիկ նկարուք խորհրդաւոր պատկերօք ի ձեռն հանճարաւոր արհեստագէտ նկարչին Յովնաթանու, որոյ յիշատակարան արձանագրութեանն դնի ի շրջապատ հիման մեծի կաթողիկէին: (Ա. էջ 36:)

Կրկին հատուածներէս կամ պիտի հետեւցընենք թէ Շահխաթունեանց ծանօթ չէր

¹ “Գահմաս Գուլի խանն” նոյն ինքն Նատր Շահնէ, ի իւրեւ 1736-1747. “Ի ժամանակս” բացատրութիւնն ի հարկէ յընդհանուրն իմանալու է:

Յովնաթան Բանաստեղծի ժամանակին, եւ կամ
կը զանազանէ կրկին Յովնաթաններ, հայր
եւ որդի:

Ինչ եւ իցէ: Մեզի համար բաւական է
եւ այն թէ ստուգիլ ունեցած է Բանաստեղծ
Յովնաթանը Էջմիածնի տաճարն նկարազարդի-
լու մէջ մասնակցութիւն: Հետեւաբար պէտք
է փնտռել հոն անոր ձեռագ նշմարները:

Աստուածատուր Կաթողիկոսին նորոգու-
թիւնները կէս դար ետքը մեծաւ մասամբ կ'եղծա-
նին, ինչպէս տեսանք Կենսագրին խօսքերէն.
եւ Ղուկաս Կաթողիկոս (1780—1799) կը
ձեռնարկէ կրկին հիմնական նորոգութեան
(1783—6), երբ կը ճոխանայ տաճարն բազ-
մաթիւ պատկերներով. Կենսագրին ասոնց թիւը
կը հանէ 120ի: Այս նորոգութեան ժամանակ
ուշադրութիւն կը դարձուի նաեւ հին նկարնե-
րուն. եւ կը ջանացուի՝ այնպիսիներն, որոնք
բոլորովին չէին եղծուած, նորոգելով պահել
իրենց տեղը. այս նկատմամբ կը գրէ Կենսագիրը.

“Չորս ըստ մեծի մասին նոր ի նորոյ ըստ
ըղձալի եւ սիրավառ տենչանացն եւ ըստ աս-
տուածազդեցիկ եւ նրբանկատ հանճարոյն պատ-
կերագրել եւ յօրինել ետ, եւ զովմանս որք
հնացեալք եւ անգեղացեալք էին, նորո-
գեալ պայծառացոյց”:

Այսպէսով իրաւունք կ'ունենանք այսօր
Էջմիածնի Տաճարին նկարներու եւ ծաղկե-
զարդներու մէջ թագնուած ենթադրելու նաեւ
Բանաստեղծ Նաղաշ Յովնաթանի նկարները:

21. Բախտ չեմ ունեցած անձամբ տես-
նելու Էջմիածնի տաճարին նկարներն ու ծաղ-
կենկարները. բայց ասոնցմէ հարուստ թիւ մը
լուսանկարով հրատարակեցին վերջերս Պ. Ա.
Զօպանեան եւ Ս. Վ. Աստուածատրեան¹:

Այս թուին մէջ գտնուելու են առանց
տարակուսի մաս մը նաեւ Յովնաթան Նաղաշի
ձեռքէն. բայց մատնացոյց ընել զանոնք յա-
նուանէ ես չեմ համարձակիր, քանի որ չունիմ
ինձի ամենեւին կռուան, ուր յենուկ կարենամ
գոնէ համեմատական ուսումնասիրութեան հա-
մար:

Ինչպէս հարեւանցի ակնարկ մը այս նկար-
ներուն վրայ կը համոզէ, Էջմիածնի տաճարի
նկարներուն մէջ դեր ունեցած են այլ եւ այլ
ազդեցութիւններ՝ գլխաւորաբար պարսկական-
արեւելեան եւ իտալական (այլեւայլ շրջան): Ասոր
վրայ աւելցնելու է եւ այն, որ հին նկարք
նորոգուած են նորագոյն ձեռքէ մը — ուրեմն
խառնուած են կրկին ազդեցութիւնք ի մի:

Իմ տպաւորութեանս համաձայն ստորեւ
կը բաժնեմ ծանօթ նկարներս երեք խմբի.

Պարսկական-արեւելեան, իտալական եւ
խառն:

22. Շահխաթունեանց այս նկարներու
մէջ կը տեսնէր Ստեփ. Լեհացոյ մատը. սա

¹ Պարսկացոյց Հասոթաշու մասնաւոր հետեւեանց
Մայր աթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից. հրատ. Սահակ
Վրդ. Աստուածատրեան. Պրակ Ա., Վաղարշապատ, 1910:

կրթութեամբ նախնաբարի լեմբերգ, կրնար դիւրաւ
ենթարկուած ըլլալ դարուն նոր հոսանքին, որ
իտալիայէն կը շնչէր: Բաց ասկից հարկ է ու-
շագիր ըլլալ որ Ղուկաս կաթ. երկար ժամանակ
առաջնորդութիւն ըրած է Զմիւռնիայի մէջ, որ
իտալական ազդեցութեան շատ ենթարկուած էր,
եւ ուր իտալական եւ գաղղիական վաճառակա-
նութիւնն էր նաւահանգստին տէրը: Կենսագիրն
արդէն կը շեշտէր, թէ հմուտ էր արուեստին,
եւ շատ կէտերու մէջ անձամբ ծրագիր տուած
էր: Նաեւ ներկերն եւ այլ պատրաստութիւնք
Եւրոպայէն հոգացուած են, ուրեմն կար ծանօթ
մը եւրոպական արուեստին:

Ենթագրելով թէ Շահխաթունեանց Ստե-
փանոս լեհացւոյ մասին գրած տողերու համար
ունեցած է վաւերական աղբիւր, կը կարծեմ
թէ Ստեփանոս՝ Եղիազարու օրով կամ անկէ
յառաջ՝ ունենալով իրեն ընկերներ, նկարած
ըլլայ իւղանկարներ, որչափ ալ զանոնք յիշա-
տակութեան արժանի դատած չըլլայ Տուր-
ներֆոր:

Ստեփանոսի վրայ ուրիշ տեղ առանձինն
խօսելու միտք ունենալով՝ խնդրոյս լուսաւորու-
թեան համար այս տեղ կը բաւականանամ յա-
ռաջ բերել Յիշատակագրի մը տողերը, որոնք
կը գրուին Յակոբ Կաթողիկոսի օրով (1668)
Ճառքնորի մը վերջը.

“Գրեցաւ ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի
եւ ծաղկափթիթ տեսակօք զարդարեցաւ Ալեք-
սիանոսի եւ Նահապետի ԱՐՈՒԵՍԱՒՈ-

ՐՕՔ. հոգացողութեամբ եւ սատարութեամբ
ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ վարդապետի [լեհացւոյ]”¹:

Յիշատակագրիս արուեստաւորը բառը
սեպհական իմաստ մ’ունենալու է. աւելի
բան մ’ըսուիլ կ’ուզուի քան պարզ “ծաղ-
կող” մը:

Ի բաց կը թողունք հոս այս եւ նման
խնդիրներն, որոնց մանրամասն պատասխանը Էջ-
միածնի մատենադարանէն միայն յուսալի է:

23. Աւելի ամիոփուելով Ա. Զօպանեանի
եւ Ս. Վ. Աստուածատրեանի ներկայացուցած
նկարներու շուրջը, կը դասաւորեմ զանոնք ըստ
վերոյնշանակեալ բաժանման այսպէս.

Ա. Իտալական արուեստ.

Իտալական արուեստը յերեւան կ’ըլլէ մա-
նաւանդ հետեւեալ նկարներու մէջ. 1. Ս. Աս-
տուածածինն, նկարուած Իջման Սեղանի գմբե-
թի մարմարինի վրայ. ուշագրաւ է պատկերին
նկարագիրը. Ս. Աստուածածինն նստած է, գիրկն
Յիսուս մանուկ եւ ձեռքը բռնած գիրք մը, ուր
կը նային երկուքն ալ: Ամբողջ նկարը շատ նուրբ
ձեռաց արդիւնք է, որ կը յիշեցընէ ամբողջա-
պէս ԺԷ դարու իտալական արուեստը: Ուշա-
դրութեան արժանի է որ նման դիմքի մէջ՝ —
Յիսուս մօրը գիրկը՝ կը նային գրքի մէջ — կը
ներկայանայ նաեւ իտալական գործ մը ԺԵ—

ԺԶ դարէ, որ պահուած է Բերլինի Թագաւորական Միւսէոնի մէջ (հրտ. նկարներու, Թ. 82): — 2. «Առաքեալ մը» անուանուած նկարը. իտալական է կեցուածքը, նայուածքը, հանդերձին ոլորումները եւն, յատկապէս ձեռաց մատուրներու դիրքը: — 3. Աւետարեր ճրեշտակը. իտալական ազդեցութեան ծնունդ է մանաւանդ ճրեշտակին ձեռքը տեսնուած շուշանը, զոր ԺԵ դարէն առաջին անգամ սկսան տալ իտալական արուեստագէտք Գաբրիէլի ձեռքը: Միքայէլ Անջելոյի նկարները կը յիշեցնէ մանաւորապէս Հօր Աստուծոյ տեսքը իւր լայնածաւալ հանդերձին մէջ, որ արձակ ձեռուրներով քառան շարժման մէջ կը գնէ (հմտ. Սեքստեան ձեռուրը). զուտ իտալական են նաեւ ճրեշտակին հանդերձի ծալքերն եւն: — 4. Աւետրնկալ Մարիամ. իտալական են մանաւանդ հանդերձի հարուստ ծալքերն, նոյնպէս գրական վրայ գիրքը: — 5. Առաքեալ մը (Յակոբոս Եղբ. Տեառն): — 6. Պօղոս Առաքեալ. հիանալի գործ մը իւր ամբողջութեան մէջ, որ կը ցուցնէ վրան արուեստաւորի բովանդակ նրբութիւնը: — 7. Միքայէլ Հրեշտակապետ (եւ ոչ Գաբրիէլ, ինչպէս սխալմամբ նշանակած է Չօպանեան). Միքայէլ այս դիրքի մէջ՝ աջ ձեռքը նիզակ եւ ձախը նժար՝ ներկայացնել սիրուած գաղափարական էր ԺԵ—ԺԶ դարու իտալական ճաշակին: — 8. Առաքեալ մը: — 9. Ս. Աստուածածին Յիսուս գիրկը:

Բ. Արեւելեան արուեստ.

Այս ազդեցութեան ներքեւ նկարուած են 1. Տրդատ, Աշխէն եւ Խոսրովիդուխտ. արեւելեան տպով են մանաւանդ աչքերն ու յոնքերը, Թագն ու հանդերձանքը: — 2. Ս. Ստեփանոս, եւ 3. Փիլիպոս Առաքեալ. նկարուած երկուքն ալ մարմարինի վրայ Աւագ Սեղանին ճակատը՝ դէմ առ դէմ. արեւելեան են մանաւանդ ծաղկեղարդ հանդերձանքը եւ երկու կողմերու սոճիները: — 4. Ասոնց մէջ տեղ նկարուած է նոյնպէս մարմարինի վրայ՝ Ս. Աստուածածին: — 5. Յարութիւն-Զրիստոսի շատ անյաջող ձեռք կը նշմարուի ընդհանրապէս ամբողջին վրայ, մանաւանդ Յիսուսի սրունքներուն եւ կեցուածքին մէջ. ուրոյն տէր ունենալու է նկարս քան նախորդք եւ յաջորդքս: — 6. Հայկ նահապետ (?): — 7. Արգար Թագաւոր (իւղաներկ. Թ. 8): — 8. Ելն ի վիրապէն (Թ. 13): — 9. Մկրտտութիւն Տրդատայ (Թ. 19): — 10. Ս. Յակոբ (Թ. 27): — 11. Գայանէ (Թ. 25): — 12. Ս. Գրիգոր ի Սեպուհ (Թ. 30): — 13. Մահ Լուսաւորչի (Թ. 31): — 14. Ս. Արիստակէս (Թ. 33): — 15. Ս. Սահակ (Թ. 34): — Յովհ. Օձնեցի (Թ. 38): — 16. Գր. Նարեկացի (Թ. 39): — 17. Ս. Ներսէս Շնորհալի (Թ. 40): — 18. Մովսէս Խորենացի (Թ. 36):

Գ. Խառնուրդ Խոտալականի եւ Արեւելեանի:

1. Թագակիր Ս. Աստուածածին. ուշագրութեան արժանի է հոս Հայր Աստուած, որ ծերունի մը ներկայացուած է լայնածաւալ հանդերձի մէջ՝ շրջապատուած հրեշտակներէ, որ իտալական է. իտալական է եւ այն, որ Յիսուս մանուկ առած է ձեռքը գունդ մը: — 2. Մկրտութիւն Քրիստոսի. իտալական կ'երեւայ մանաւանդ Հօր Աստուծոյ դիրքը. ծերունի, եռանկիւնի լուսեպսակով եւ ձեռքը գունդ մը խաչով. այս ձեւի օրինակը թէեւ առաջին անգամ հոս կը ներկայանայ, բայց իտալական է ծագումը: 3. Ընթրիք: 4. Ունլուայ 5. Ս. Հռիփսիմէ:

Պ. Զօպանեան տուած է նաեւ երկու բեկոր որմնաղարդերէ. զասոնք բնականաբար Արեւելեան խմբի մէջ զետեղելու է. անտարակոյս Ղուկաս Կաթողիկոսի օրով ընդունելու է:

Բայց ի այս նշանակուածներէն Պ. Զօպանեան իւր հաւաքածոյին մէջ տուած է դեռ երկու նկար ալ՝ Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքնալներու: Բայց ասոնք, ինչպէս Աստուածատրեանի հրատարակութենէն կը տեղեկանանք (էջ 10, թ. 6—7) էջմիածնի տաճարին մէջ չեն նկարուած, այլ Աստուածատուր Կաթողիկոսի օրով (1720) Զմիւռնիայէն նուէր ընդունուած խաչկալի երկու դռնակները կը կազմեն (իւղաներկ), որոնք հետեւաբար Յովնա-

թանու անուան հետ բնաւ չեն կրնար կապուենալ:

24. Թէ յիշուած երեք խմբերէն որուն մէջ յատկապէս նկատելու ենք մեծին Յովնաթանու վրձինը, զայն չեմ գիտեր. բայց այնպէս կ'երեւայ թէ աւելի առաջին խմբի մէջ նկատելու ենք Յովնաթանի ձեռքը, չափով մը նաեւ երրորդ խմբին մէջ, վասն զի ասոր ներկայացուցիչք յայտնապէս ենթարկուած են երկրորդ խմբի նկարչի ձեռաց, Ղուկաս Կաթողիկոսի օրով՝ խանգարուած, եղծուած մասերը նորագուելու համար: Արդեամբք ալ, ինչպէս տողերս գրելէն յետոյ նկատեցի ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ, Սիմէոն Կաթողիկոսի հրամանաւ կազմուած (1779) պատկերաց ցուցակի համաձայն այս Ա. եւ Գ. խմբի նկարներու գոյութիւնը կանուխ է քան Ղուկաս Կաթողիկոսի նորագութիւնը:

Այս դատողութեամբ քննելի կը մնայ դեռ, թէ ինչ ճամբով ազդուած է իտալական արուեստէն Նաղաշ Յովնաթան:

Ինչպէս վերագոյն կարճ տողերով ակնարկեցինք, բոլորովին անտեղի չէ կարծելը թէ Խոտալեան ծանօթ եղած է Յովնաթանի: Գոնէ իւր դարուն, թէ դարու վերջերն եւ թէ դարու սկիզբները, այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը թէ շատ դիւրին էր եւ թէ շատ հաւանական: Եւրոպայի հետ առեւտուրն այս միջոցին Շոռթեցի եւ Ագուլիսի վաճառականներու ձեռքն էր, որոնք յաճախ երթեւեկութեան վրայ էին դէպ ի վենետիկ, Հոռոմ, Մարսէյլ եւ

Ամստերդամ. կենդրոններ, ուր մասնաւոր ծաղկման մէջ էր նկարագրեալ վերածնութիւնը: Ինչ դժուարութիւն, ուրեմն, եթէ Յովնաթան ընկերացած ըլլար հայրենակից վաճառականներէն միոյն կամ միւսին, եւ քանի մը տարի դեգերած ըլլար Վենետիկ կամ նման քաղաք մը: Ենթադրութիւնս աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, եթէ մտածենք վայրկեան մը, թէ արդէն շատ քիչ է մեր ծանօթութիւնը անոր 61ամեայ կենաց պարագաներու մասին...

Յամենայն դէպս Յովնաթան Նաղաշ ունեցած է մեծ զարգացում իւր արուեստին մէջ եւ ցուցուցած է արուեստին ամէն նրբութիւններն իւր արտագրութեանց վրայ: Ասով անշուշտ հանած է համբաւ ժամանակցաց քով, եւ նոյնին համար Նաղաշ Յակօր շուայլած է իրեն այնչափ գովութիւններ:

* * *

25. Այսպէս ԺԸ դարու ընթացքին կազմուեցաւ հայ գեղարուեստի պատմութեան մէջ նոր դարագլուխ մը հայկական հողի վրայ, ուր պայծառ հանգիսացան ընտիր անձնաւորութիւններ, Յովնաթան մը, Յակօր մը, Յարութիւն մը, դարձեալ Յովնաթան մը, վերջապէս Յովնաթանեան դարաւոր դպրոցը: Դար մը ամբողջապէս գրեթէ պահպանեց իւր գոյութիւնը այդ դպրոցը արտագրելով հարիւրաւորներով նկարներ, որոնք զարգարեցին եւ կը զարգա-

րեն դեռ եկեղեցիներ վանքեր եւ ապարանքներ, եւ սակայն մինչեւ օրս չեն եղած առարկայ ընդհանուր հիացման: Պատահաբար միայն գեղարուեստասէր անհատներ, Չօպանեան մը եւ Աստուածատրեան, կու գան ներկայացընել անոնցմէ չնչին թիւ մը՝ յախուռն քովէ քով բերուած: Սակայն քանի՞ հարիւրներ կը մնան դեռ խաւարի մէջ, կարօտ հզօր ձեռաց, խնամօտ, հետաքրքրուող հնասէրներու: Քանի որ այդ հարստութիւնը այսօր Վովկասահայ եղբարց ձեռքն է, անոնց օրըստօրեայ տեսութեան առարկան, պարտք մը, գրական-գեղարուեստագիտական պարտք մը կը մնայ ճշշող իրենց սրտին վրայ, մինչեւ որ լոյս ընծայեն զանոնք լուսանկարներով եւ նմանահանութեամբ, եւ ծանօթացընեն ամբողջ գեղարուեստասէր աշխարհի: Հարկ է լոյս հանել ամէն նկար, ծաղկեղարդ որ հին է եւ քանի դեռ չեն եղծուած, որչափ ալ չնչին կարծուի անոնց արժէքը եւ արհամարհելի: Առանց տարակուսի մանաւանդ Տփղիսն պիտի ըլլայ հարուստ՝ Յովնաթանեանց նկարներով¹, որոնք զայն ընտրած էին իրենց

¹ «Պատմում են որ նկարիչ Յովնաթանը անցել է եւ Պարսկաստան՝ Շահի պալատը նկարազարդելու եւ ճանապարհին՝ Ներքին-Ագուլիսի եկեղեցու պատի վրայ նկար է թողել յիշատակ: Ասում են թիֆլիզում էլ կան նրա նկարներեց», կը գրէ Պ. Յովհ. Թումանեան ՀՈՐԻԶՈՆԻ մէջ (թ. 90):

Այս աւանդութիւնը ի հարկէ կարելի է նաեւ Նաղաշ Յովնաթանի համար առնուլ. անուանց եւ արուեստներու նոյնութիւնը շատ դիւրաւ կրնար շփոթութիւն յառաջ բերել:

գործունէութեան միջավայր: Եւ որչափ գիւրին է գործելն ի Տփղիս, քան հեռու՝ Հայաստանի ուրիշ խուլ աւերակներու մէջ...:

Մենք պիտի աղաչէինք Տփղիսի Հայոց Ազգագրական ընկերութեան, որ նա իր վրայ վերցընէր այս պարտաւորութիւնը եւ տակաւ տակաւ ծանօթացընէր նմանահանութիւններով Տփղիսի եւ շրջակայից գեղարուեստական մնացորդները:

Այս ճանապարհով միայն կարելի է յարգել մեր նախնի, գեղարուեստասէր վաստակաւորներու յիշատակը, եւ հայ գեղարուեստի պատմութեան արդէն իսկ աղքատ էջերն հարստացընել:

26. Չվերջացուցած Յովնաթանեանց մասին մեր խօսքը, յիշեմ այս տեղ պարագայ մը, որ թերեւս ուշագրութեան անարժան չկարծուի, որչափ ալ անձնական ենթագրութեան վրայ հիմնուած ըլլայ:

Վսեմ. Տիգրան Խան Բէլէկեան իւր Collection of Persian and analogous potteries (Paris 1910) հրատարակութեան ընկերացուցած էր ինքնակաց լուսանկար մը պնակի, որ հայկական ծագում ունի, ինչպէս կանխեցի ըսել այլուր (ՀԱՆԴ. ԱՄՍ 1911, էջ 314): Այդ

պնակն (կապտագոյն, 23 սմ. մեծութեամբ). հետաքրքրական է մանաւանդ այնու, որ գտնուած է ի Կովկաս, եւ կը կրէ հայկական Մենագրութիւն մը:

Պատկերը կու տամ այս տեղ.

Պնակին վրայ ներկայացուած է ծաղկալից դաշտ մը. աջ կողմը կը տեսնուի եղնիկ մը, որ յետս կը նայի, եւ ձախ կողմը սոխակ մը, թառած, որչափ կ'երեւայ, վարդենույ վրայ: Բու-

սականութիւնը խիտ է մանաւանդ սոխակի շուրջը:

Եղնիկէն քիչ վեր աչքի կը զարնէ մենագրութիւն մը (monogramme), զոր կը լուծեն՝ ՅԱԿՈՒԲ, ՌՃՂ(Բ):

Առ այս ակներեւ են Յ եւ Ո տառերը. Յ տառը կը կիսէ մէջէն վար գիծ մը որ դէպի աջ կը շեղի եւ կ'երթայ հանգոյց կապելով կրկին կը բարձրանայ նախ դէպի աջ շեղ եւ ապա ուղղաձիգ՝ կազմելով «Ա»:

Այբի ձախակողմեան թեւը յինքեան կուտայ միեւնոյն ժամանակ շղագիր «կ» մը եւ աջ թեւը՝ «բ», որով կը ստանանք ՅԱԿՈՒԲ:

Այբի աջակողմեան թեւին վրայ կայ ուրիշ փակագրութիւն մ'ալ, զոր կարելի է լուծել՝ առանց դժուարութեան ՌՃՂ(Բ): Թէ այս տեղ թուական մը ներկայացուած է, կը վկայէ յայտնապէս վերը գրուած պատիւը: Միայն կարելի է խնդիր ընել թէ այս թուականիս կից կարգալու է նաեւ «Բ» մը, որ ուրոյն պաշտօն մ'ունէր արդէն:

Եթէ շնորհուի այս լուծման հաւանութիւն, այն ատեն ակամայ պիտի տեսնենք մենագրութեանս մէջ յայտնի արուեստագէտ Յակոբ Նաղաշի անունը, որուն գործունէութեան ասպարէզն էր Կովկասը — 1740ի շրջանին:

Բայց պնակին նկարազարդութիւնը փոքր ինչ դժուարութիւն կը յարուցանէ հոս, ուր չի տեսնուիր ճարտար ձեռք մը, ինչպէս կը յուսացուէր Յակոբէն: Սակայն այս պարագան կարելի ըլլայ թերեւս մեղմել այնու որ անծանօթ է մեզի անոր արուեստին կատարելութիւնը եւ ճաշակը, հետեւաբար մերժելու բաւական հիմ կը պակսի:

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՅԵՆԱԳԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեաբեան զ. Գր. Վ. Ուսումնասիրութիւնը Լեհաստանի զատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ Լեհաստանի իրաւունքը: 2. Գոլեք, Իրաւունք չայոց: 1890: Էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Վ. Մեմեկիչեան զ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1880: Էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան զ. Յ., Ազգաբանագիտական Գեորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագիտայ գրոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Տաճ Դ., Արեւելեան չայք ի Պուրովինա: Թրգմ. զ. Գ. Վ. Գալեմքեաբեան: 1891: Էջ 79: Ֆր. —85
- Ե. Տաշեան զ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ վարոց Աղեքսանդրի: 1892: Էջ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Տըվլե Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. զ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Ֆր. 1.—
- Ը. Մառն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի չայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: 89: Ֆր. 1.25
- Վ. Գալեք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: չտ. Ա.: Թրգմ. զ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեաբեան զ. Գ. Վ., Պատմութիւն չայքագրութեան: չտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: Էջ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքի փ. Վ., Բնութիւնը գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. զ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Է+92: Ֆր. 1.25

ժԱ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթու-
պոլիս Դրանսիականից 1680—1779: (1 զնն-
կատիս.) 1893: Էջ Ժ+533: Փր. 4.50

ժԲ. Խաչաթեան Գր., Զենոն Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ+78: Փր. 1.—

ժԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ գիւղական տունը:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլեգիլեան: (6 տխուղ. 55
ստիկ.) 1894: Էջ Ը+103: Փր. 2.—

ժԴ. Դարիկեք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի խորե-
նացոյ. Հար. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Բ.
Վ. Տաշեան: 1894: Տ՝ Էջ ԺԱ+43: Փր. 1.—

ժԾ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւլալման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւլալման, Հայկական Յատուկ անուանք:
1894: Էջ Թ+145: Փր. 2.—

ժԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Մատենագրական Մանր
Ուսումնասիրութիւնը. Մասն Ա: Ա—Զ. Նեմեսիոս,
Պրոկղ Դիադոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերոնոսոց,
Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ+296:
Փր. 3.60

ժԸ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը
հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ.
ծանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ+202: Փր. 2.50

ժԹ. Տիւրեան Կ., Սեւ ծովու ռուսական եզերքը:
1895: Էջ 92: Փր. 2.—

ժԺ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Դրանսիականից Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաբա-
ղաբի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352:
Փր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Բ. Վ., «Վարդապետութիւնն սուա-
բերցն» անվանական կանոնաց մատենան. Թուրք
Յակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թադդէի:
1896: Էջ Թ+442: Փր. 6.—

ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-

տագոտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Սիլեգիլեան: 1896:
Էջ Է+62: Փր. 1.—

ԻԲ. Կարիկեք Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ.
Մէնելիշեան: 1897: Էջ ԺԾ+107: Փր. 1.50

ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնը նախ-
նեաց ուսման ժամանակի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ
քաղաքացիներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրու-
թիւնը: Տետր Ա: 1897: Էջ Ը+272: Փր. 4.—

ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնը նախ-
նեաց ուսման ժամանակի վրայ: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը:
273—522: Փր. 3.—

ԻԵ. Գեղեք Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ.
Հ. Գր. Վ. Գալմիքեան: Յաւելուած 1. Յանկ
Հայոց կոտորածներու աղթիւ լոյս տեսած զրքերու:
2. Դաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիար-
քաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Փր. 1.50

ԻԶ. Մեանկիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ՝ յօդուած)
զրկու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու
արուեստը: 1898: Էջ Է+118: Փր. 1.25

ԻԸ. Խաչաթեան Գր., Մ. խորենացու Նորագոյն
աղբերքների մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնը: 1898: Էջ Է+53: Փր. 1.—

ԻԹ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Անարկ մը հայ հնագրու-
թեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրքու-
թեան արուեստին: (10 զննատիպ պատկերով):
1898: Էջ ԺԱ+202: Փր. 2.50

ԻԺ. Դարիկեք Ա. Բ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատ-
մութեան խաղախողը: Զննութիւնն Մ. խորե-
նացու աղբերքների մասին: 1898: Էջ Թ+175:
Փր. 2.50

Լ. Մանրեան Հ. Բ., Հայերէն բարբառախօսութիւն:
Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնելիշեան: 1899:
Էջ Է+26: Փր. —.50

ԼԱ. Զօնեան Հ. Բ. Վ., Հայք ի Զմիւնիս եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւնիս եւ Հայք. (պատկե-
րագրող): 1899: Էջ ԺԲ+369: Փր. 5.—

- ԼԲ. Բօսնեան Հ. Յ. Վ., Հայքի Զմեւոնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմեւոնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: Էջ Ժ+161: Փր. 2.50
- ԼԳ. Գոլրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիսաբեթուալոլիս Դանսիւրուանիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899: Էջ Է+554: Փր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Յ., Եւդոկիոյ Հայոց զաւառաբարբառը: 1899: Էջ Է+120: Փր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ս., Հեթմանս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 քարտէզով): 1899: Էջ 43: Փր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք տաակաց վարդանայ, ըստ Ն. Մատի, տեղեկատուութիւն եւ քաղաւածքներ: 1900: Էջ ԺԱ+193: Փր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնը. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է—Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Զրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդիայ վեցօրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+384: Փր. 4.50
- ԼԸ. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ Ը+110: Փր. 1.50
- ԼԹ. Վեբեր Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիւզգիկեան: 1901: Էջ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սանտալճեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ Ժողովողական ղեկազմական վէպը: 1903: Էջ Ը+72 Փր. 1.—
- ԽԲ. Մեմեկիճեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հտր Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկուս Յ., Հայ Բղնաշխք: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: Էջ 39: Փր. —.75

- ԽԴ. Դեղցեք Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քանակաթեմեոսի ղրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: Էջ Է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւրէնեքեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տուրք եւ Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: 1904: Էջ Ը+117: Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւրէնեքեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանակագրական ուսումնասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԳ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեդեքսեան Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: Էջ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տէր-Մկրտչեան Գ. Եւ Ամսոնեան Հ. Յ., Էմնութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ձեռագրին: 1904: Էջ Է+105: Փր. 1.50
- ԽԹ. Գոլրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիսաբեթուալոլիս: Գ. Հտր. 1825—1904: Էջ Ժ+658: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Բրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան քաղաքական-ասորեստանեայ սեպագրերու համեմատ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիւզգիկեան: 1904: Էջ Է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Խորենացոյ, կամ նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն, Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեդեքսեան Հ., Հայերն եւ ղրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրճեան Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիւզգիկեան: 1907: Էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—
- ԺԴ. Պեդեքսեան Հ., Հին հայերէնի ցուցական դերանունները: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1907: Էջ Է+90: Փր. 2.—
- ԺԵ. Գալեմքեանեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ Ժամանակին հայ կաթողիկոսայք: 1908: Էջ ԺԳ+433: Փր. 5.—

- ԺԶ. Աճառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր նորագիւտ
Մշակութեան գրոց մէջ: 1908: Էջ 38: Փր. — 60
- ԺԷ. Կիւրճեան Բ. Ժ. Վ., Եղեղէ, բնական ու-
սումնասիրութիւն: 1909: Էջ ԴԼ+458: Փր. 7.—
- ԺԸ¹. Ակիւնեան Հ. Ն., Տիմիթէոս Կուզ հայ մա-
տենագրութեան մէջ: Էջ 1—60:
- ԺԸ². Աճառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր Տիմիթէոս
Կուզի հակամտութեան մէջ: 1909: Էջ 61—106:
Փր. 1.50
- ԺԹ. Ակիւնեան Հ. Ն., Զարարիա Եպ. Գնունեաց
եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺԲ+87: Փր. 1.—
- Կ. Ակիւնեան Հ. Ն., Կիւրճեան Կաթողիկոս Վրաց:
1910: Էջ ԴԼ+315: Փր. 5.—
- ԿԱ. Մեմեթեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի
ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: Էջ 73: Փր. 1.—
- ԿԲ. Գիւրճեան Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան
եւ անոնց ղիւանագիտական եւ ազգային-իրաւա-
կան յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամա-
նակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: Էջ Ը+162:
Փր. 2.50
- ԿԳ. Սամուէլեան Խ., Միքիթար Գօշի Դատաս-
տանագիւրդն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրա-
ւունքը: 1911: Էջ ԺԲ+344: Փր. 5.—
- ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց
անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: Էջ Ը+97:
Փր. 1.50
- ԿԵ¹. Յովնանեան Հ. Դ. Վ., Միջնադարեան ազ-
գային տաղաչափութիւն ուսման համար: Էջ 1—48:
- ԿԵ². Ակիւնեան Հ. Ն., Յովնանեան Նաղաշ եւ Նաղաշ
Յովնանեանի եւ իրենց բանաստեղծական եւ
նկարչական աշխատութիւնը: 1911: Էջ 49—117:
Փր. 1.50

Handwritten notes in the top right corner, including "5/15/16" and "5/15/16".

722
681
61

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0375998

65.461